

Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 4. svibnja 2012.)
UDK 821.163.42.09 Matoš, A. G.:32

Makar Antun Gustav Matoš nije izravno sudjelovao u političkim borbama i previranjima, s obzirom na značenje koje je imao u hrvatskoj kulturi te dotad nezapamćen broj pristaša i osporavatelja, sljedbenika i protunožaca, nacionalno-politički pogledi toga hrvatskoga književnika nisu tek uzgredan podatak u njegovu životopisu ni sporedna činjenica hrvatske kulturne i političke povijesti. Budući da se cijeli život smatrao pravašem i da je živio u prijelomnim i nesigurnim trenucima kad se hrvatska inteligencija lomila između hrvatske i jugoslavenske nacionalne i političke ideje, posebno je zanimljiv Matošev odnos prema Srbiji, srpstvu i jugoslovenstvu, jer on olakšava razumijevanje procesa koji su doveli do jačanja projugoslovenskog raspoloženja čak i u redovima intelektualaca koji su izvorno pripadali pravaškom pokretu.

Ključne riječi: *Antun Gustav Matoš, pravaštvo, hrvatsko-srpski odnosi, hrvatski nacionalizam, velikosrpski imperijalizam, Bosna i Hercegovina, aneksija Bosne i Hercegovine*

»Osim hrvatstva ništa u meni nije iskreno.«
(A. G. Matoš, *Bilježnica III.*)

Uvodne napomene

Iako zapravo nitko od onih koji su pisali o hrvatskom književniku Antunu Gustavu Matošu (1873.—1914.) nije mogao izbjeći da spomene koju i o njegovim nacionalno-političkim pogledima — jer je čitavo Matoševo djelo protkano političkim ocjenama i opaskama — ni danas ne postoji zaokruženi prikaz njegovih političkih razmatranja koji bi zaslužio čitavu knjigu. Najopširnije je o Matoševim političkim pogledima, ali ipak bez historiografskih pretenzija (pa samim time i bez čvrstog poštivanja kronološkog slijeda i historiografskih standarda) pisano u iznimno vrijednoj biografsko-književnokritičkoj studiji Dubravka Jelčića.¹ Na opaske velikoga hrvatskoga književnika o hrvatsko-slovenskim odnosima podsjetio je Alojz Jembrih,² a o Matoševoj ulozi u izgradnji i formuliranju, a još više

¹ Dubravko JELČIĆ, *Matoš*, Globus, Zagreb, 1984.

² Alojz JEMBRIH, »A. G. Matoš (1873—1914) i Slovenci«, *Hrvatsko-slovenski prijatelj*, Zagreb, 1995., br. 1-2, 34-35.

u obrani i popularizaciji pravaške ideologije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće opširnije je pisala Mirjana Gross,³ a u novije vrijeme Stjepan Matković⁴ i Srećko Lipovčan.⁵

Naravno, Matoševe artističke, ali ni njegove nacionalno-političke poglede nije moguće shvatiti izvan njegova vremena. Njegovo intelektualno sazrijevanje zbiva se u jeku sukoba hrvatske i jugoslavenske misli, koji se odvija ne samo u upravno-politički rascjepkanoj i poniženoj Hrvatskoj, nego i u kontekstu snažne sekularizacije društva te usporednog organiziranja Hrvatskoga katoličkog pokreta.⁶ Zato bez uzimanja u obzir tih procesa nije moguće shvatiti ni odnos hrvatskih intelektualaca — pa tako ni odnos A. G. Matoša — prema Srbiji, srpstvu i jugoslavenstvu.

Ključan izvor za analizu Matoševih političkih pogleda svakako su njegova *Sabrana djela*, objavljena u 20 svezaka.⁷ No, osim njegovih tekstova, za tu su analizu nezaobilazni često polemički tekstovi njegovih suvremenika, poput Jovana Skerlića, Milana Marjanovića, Frana Supila, Kerubina Šegvića, Tina Ujevića i dr. Nažalost, još uvijek su nesređeni i neobrađeni brojni članci razasuti po hrvatskoj periodici uoči Prvoga svjetskog rata (*Savremenik*, *Hrvatska smotra*, *Pokret*, *Mlada Hrvatska*, *Hrvatska straža* itd.), u kojima se raspravlja i o ideološkim sastavnicama pravaške ideologije, napose o odnosu tradicije i modernizma, klerikalizma i liberalizma. Velik je problem svakom istraživaču što je to pitanje u historiografiji slabo obrađeno, a mnoga vrela i časopisi jedva dostupni.

Dodatnu poteškoću u analizi Matoševih političkih pogleda predstavlja činjenica da je on u raznim člancima i u raznim zgodama znao davati bitno različite, nekad i proturječne ocjene, što je počesto ovisilo o trenutačnom raspoloženju, o materijalnim prilikama u kojima se nalazio (a redovito su bile gotovo dramatične), o događajima koji su mu bili poticaj, pa čak i o osobi sugovornika ili onoga koji je bio povodom njegovih političkih objecka. Zato je Jelčić posve u pra-

³ Mirjana GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, Zagreb, 21-22/1968.—1969., 75-104.; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973.

⁴ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, Zagreb, 2001.

⁵ Srećko LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, u: *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i S. Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 245-261.

⁶ O katoličkome pokretu usp. Jure KRIŠTO, *Preučena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.—1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.; *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Z. Matijević, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002.

⁷ U nakladi zagrebačke Binoze izišla su 1935.—1940. Matoševa *Djela* u 17 svezaka. Kritičko izdanje Matoševih *Sabranih djela* (dalje: *SD*) priredili su različiti urednici, a 1973. u Zagrebu objavili Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Liber i Mladost. Ovaj će se članak oslanjati na kritičko izdanje, pri čemu rimski broj označava svezak, a arapski stranicu. Iz razloga ekonomičnosti ne će se uz svaki Matošev tekst posebno navoditi da mu je Matoš autor, nego će njegovim tekstovima biti naveden samo naslov, svezak *Sabranih djela* i stranica.

vu kad upozorava da »iz Matoševih spisa ne smijemo nikada izdvajati samo jedno mišljenje ili shvaćanje o nekoj temi, ono koje bi nam se najviše sviđalo, jer bi to bezuvjetno značilo jednostrano i netočno interpretiranje Matoša; a još manje smijemo jedno od njegovih mišljenja — koje god to bilo — proglašavati 'onim pravim', a sva ostala (eventualno ona koja nam se ne sviđaju) označivati nevažnim i prolaznim zabludama.«⁸

Iako su pisane u posve drugim, neslobodnim okolnostima, Jelčićeve se ocjene Matoševih društvenih i političkih pogleda i danas mogu gotovo u cijelosti prihvatiti. No, ipak mislim da nije sasvim u pravu kad u istome kontekstu u kojem je izrekao spomenutu prosudbu tvrdi kako bi »u Matoševim djelima svatko (...) mogao naći valjanu potvrdu svojih uvjerenja: katolici i ateisti, demokratski tribuni i ekskluzivni aristokrati, nacionalni borci i jugoslavenski unitaristi, revolucionari i pacifisti, anarhisti i konstruktivni zagovornici legaliteta, ljudi visokih moralnih pojmova i akarakterni oportunisti.«⁹

Jest, naime, Matoš bio proturječan, ali ipak u njegovim estetskim, literarnim i nacionalno-političkim stajalištima postoje konstante, pa bi bilo vrlo teško — zapravo nemoguće — čak i istrgnutim citatima dokazivati da je na estetskom planu oportunistam pretpostavljao umjetničkom uvjerenju, a da je na političkom planu ikad zagovarao bilo koje rješenje koje nije podrazumijevalo hrvatsku državu, i to upravo pod hrvatskim, a ne pod nekim drugim imenom.

Sâm Matoš u proturječnim ocjenama o pojedinim osobama ili pojavama očito nije vidio osobit problem, što se nesumnjivo može dovesti u vezu s njegovim impresionističkim uvjerenjima. S druge strane, ni u najintimnijim zapisima nije sebi pripisivao iskrenost i dosljednost, nego je — baš naprotiv — i samomu sebi priznavao: »Osim hrvatstva ništa u meni nije iskreno.«¹⁰ Zato, kad bi se njegovi artistički i politički sudovi pratili uz dosljedno poštivanje kronologije, i kad bi se promatrali i analizirali u kontekstu tadašnjih društvenih, kulturnih i političkih previranja, bilo bi lako dokazati da je Matošu trajan svjetionik bilo i ostalo djelo dr. Ante Starčevića.¹¹ I kad se posljednjih godina života bez vlastite volje nađe blizu žarišta novoga pravaškog raskola, pa nizom djela počne naglašeno veličati i druge pravaške prvake, poput Eugena Kvaternika i Vjekoslava Bacha (npr. u antologijskoj pjesmi »Epitaf bez trofeja«, ili u programatskim tekstovima časopisa *Stekliš*), Matoš to ne čini da bi se upletao u tadašnje rasprave o navodnim razlikama između starčevićanstva i pravaštva. On se ne bavi pravaštvom na teorijskoj razini, niti želi sudjelovati u stranačkim i frakcijskim prijeporima, nego i tada Starčevićev i Kvaternikov nauk i na intelektualnoj i na emocionalnoj razini doživljava kao integralnu cjelinu. Da je »Matoš u toku svojih lutanja, bezizlazno za-

⁸ D. JELČIĆ, *Matoš*, 7-8.

⁹ *Isto*, 7.

¹⁰ »Bilježnica III.«, *SD*, XVII., 264.

¹¹ Zanimljivu analizu Matoševa odnosa prema Starčeviću i njegovu djelu ponudio je već spomenuti Lipovčanov članak.

pletenu u brojne proturječnosti hrvatskih prilika i svog neurednog života, stalno i dosljedno zastupao tradicionalne pravaške ideje u 'modernom ruhu', smatra i M. Gross,¹² koja inače zagovara prilično prijeporno shvaćanje o bitnim razlikama između tzv. izvornoga i tzv. modernog pravaštva.¹³

Prema tom se, pravaškom svjetonuku, on ravnao i u ocjeni hrvatsko-srpskih odnosa, ne mogavši, naravno, ostati posve izoliran od političkih previranja koja je promatrao većinom iz daljine, iz emigracije, često slabo obaviješten, a još više u strahovitoj neimaštini, pa zato prisiljen svoje priloge nuditi i onima s kojima mnoge poglede nije dijelio, ali su ih mogli ili htjeli honorirati. Slično se može kazati i za Matošev odnos prema jugoslavenskoj ideologiji i jugoslovenstvu. On je zapravo refleks njegova odnosa prema Srbima, Srbiji i srpstvu, ali i prema novim kulturno-političkim previranjima koja se oblikuju i manifestiraju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kad se staro sukobljava s novim, tradicionalno s modernim, klerikalno s liberalnim. Njega je zato nemoguće pravilno shvatiti bez analize i ocjene tih događaja, njihovih izvorišta, aktera i posljedica.

Matoševa ocjena jugoslovenstva ujedno izvire iz njegova poimanja hrvatskog nacionalizma, ali i iz političke klime u banskoj Hrvatskoj u Khuenovo doba, a onda i iz burnih previranja u političkim, napose omladinskim redovima. Jer, makar korijeni jugoslavenske ideje sežu u ranije razdoblje, ona novu legitimaciju nalazi u strujanjima kojima se krajem 19. stoljeća priklanja dio hrvatske mladeži, napose onaj što se školovao u Pragu i ondje potpao pod utjecaj Tomaša G. Masaryka.¹⁴ Među tim mladim hrvatskim intelektualcima puno je Matoševih znanaica, pa i literarnih sljedbenika. Iako će mu neke od ideja što su ih propagirali (poput modernizma i protuklerikalizma, koji kod Matoša nikad nije postao radikalniji i borbeniji) biti načelno simpatične, Matoš ih nikad ne će prihvatiti na isti način.

A za prosudbu njegovih ocjena hrvatskih prilika i hrvatskih odnosa sa susjedima, pa tako i sa Srbima, svakako nezaobilaznu ulogu imaju njegovi objavljeni tekstovi, poglavito polemike, ogledi i kritike o srpskim književnicima, jer oni su vrlo često protkani političkim digresijama.¹⁵ Ništa manje nisu važni Matoševi tekstovi o hrvatskoj književnosti i hrvatskim društvenim prilikama, jer u njima prikazuje svoje suvremenike i njihova nacionalno-politička, društvena i estetska

¹² M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 101.

¹³ Da tzv. moderno pravaštvo nije nikakva »devijacija ishodišnog pravaštva« smatra S. MATKOVIĆ, »Između starog i modernog pravaštva«, u: *Pravaška misao i politika*, 137. i dr.

¹⁴ O političkom raspoloženju različitih omladinskih struja krajem 19. i početkom 20. stoljeća vidi: Vice ZANINOVIĆ, »Mlada Hrvatska uoči I. svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, 11-12/1958.—59, 65-104.; M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 75-104.; ISTA, »Studentski pokret 1875—1914«, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. I., Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1969., 450-479., S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević: Politički angažman i rana proza (1909.—1919.)*, Književni krug, Split, 2002. i dr.

¹⁵ Osim tekstova koje je za života objavio u svojim knjigama, svi Matoševi književnokritički osvrti, prikazi i članci o srpskoj književnosti uvršteni su u VIII. svezak *Sabranih djela* što ih je priredio Nedjeljko Mihanović.

stajališta, nikad ne bježeći od toga da daje i vrijednosni sud. No, u historiografskom pristupu, posebnu — nesumnjivo i najveću — vrijednost imaju Matoševe intimne opaske, digresije i bilješke sačuvane u znamenitima »bilježnicama«¹⁶ te njegova korespondencija, s obzirom na to da su u osobnim zapisima i u privatnim pismima — napose onima koja su upućena najbližima — do izražaja došla najintimnija njegova razmišljanja, nerazvodnjena bilo kakvim oportunizmom ili pragmatičnim potrebama pisca da osigura elementarnu egzistenciju.

Većina poznate i dostupne Matoševe korespondencije, čiji su dijelovi većinom objelodanjivani prethodnih desetljeća, objavljena je 1973. u dva posljednja sveska kritičkog izdanja njegovih *Sabranih djela*. Riječ je o gotovo tisuću pisama, dopisnica i razglednica, koje je Matoš pisao različitim osobama ili one njemu. I njih je priredio Davor Kapetanić. Fragmenti nekih pisama Matošu, koji nisu uvršteni u ta dva sveska, objavljeni su i na drugim mjestima. I sâm je Matoš neka pisma uvrstio u svoja djela.¹⁷ Drugi se dijelovi njegove korespondencije pojavljuju drugdje. Nedatirano Kršnjavijevo pismo Matošu objavljeno je u drugoj knjizi *Zapisaka iza kulisa hrvatske politike* Ise Kršnjavija,¹⁸ a u *Sabrana djela Milana Begovića* uvršteno je Begovićevo pismo Matošu, upućeno 30. listopada 1904. iz Splita.¹⁹ Matković je objavio dio jednoga zanimljivog Matoševa pisma Anti Tresiću Pavičiću od 25. lipnja 1899. godine.²⁰

Buduća će istraživanja vjerojatno donijeti još pokoji fragment Matoševe korespondencije, iako već sada imamo sasvim dovoljno gradiva za ocjenu njezine širine i važnosti. A upravo Matoševe bilješke i pisma, kronološkim slijedom utkani u političke sudove sadržane u objavljenim feljtonima, osvrtima, polemikama i člancima, daju najreljefniju sliku njegovih političkih pogleda te nam istodobno omogućuju razabrati postoje li proturječja u njegovim ocjenama i jesu li ta proturječja uvjetovana tek protekom vremena i događajima koji su modificirali Matoševe prosudbe, ili je (i ako jest, zbog čega jest) pisac možda javno pisao jedno, a u privatnoj korespondenciji davao oduška drugome.

¹⁶ U »Bilježnicama« je Matoš od 1895. do 1913. zapisivao »misli i utiske«, izvadke i ispise iz tiska i literature, bilješke o dojmovima i aforizme koje je kasnije često uvrštavao i u svoje članke, feljtone i eseje. Pritom je posebno važno da »Bilježnice« sadrže i povremene dnevničke zapise. Sve su objavljene u *Sabranim djelima*: svezak XVII. sadržava bilježnice I.-VI. nastale od 1895. do 1902. godine, a svezak XVIII. bilježnice VI.-XX., nastale od 1902. do prosinca 1913. godine. Oba je sveska uredio te napomenama i imenskim kazalom popratio Davor Kapetanić.

¹⁷ Tako su tri pisma što mu ih je uputio Vladimir Treščec-Borotha objavljena u zagrebačkim *Novostima*, 7/1913., br 147 od 29. svibnja i 3. lipnja 1913., u tekstu »Za natječaj«, koji je uvršten u XIV. svezak *Sabranih djela*, 194-198.

¹⁸ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. II., prir. Ivan Krtalić, Mladost, Zagreb, 1986., 693-694.

¹⁹ Milan BEGOVIĆ, *Sabrana djela*, sv. XXI. (*Pisma / Autobiografski zapisi*), Naklada Ljevak, Zagreb, 2004., 192-193.

²⁰ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 81.

Razumije se da ovaj opsegom i ambicijama ograničen tekst može tek fragmentarno prikazati Matoševe političke poglede. No, i taj *croquis* nastoji sažeto opisati njegov utjecaj na suvremenike i kasnije naraštaje, odnosno njegovo značenje za hrvatsku kulturu (iz čega proizlazi i značenje njegovih političkih pogleda), potom navesti i osnovne činjenice iz njegova životopisa, kako bi i Matoševo književničko djelovanje i izgradnja političkih pogleda bilo razumljivije. Uz kratak povijesno-politički kontekst, bit će lakše prikazati Matoševo shvaćanje hrvatskog nacionalizma te njegov odnos prema jugoslavenskoj ideologiji (ili ideologiji »narodnog jedinstva«), koja je njegovo doba zarobila nemali broj istaknutih hrvatskih imena, te njegov odnos prema Srbima, Srbiji, srpskoj kulturi i politici.

To je ujedno naznaka odgovora na pitanje zašto je razvitak tih Matoševih političkih pogleda išao suprotno od pogleda mnogih njegovih hrvatskih suvremenika, odnosno zašto su se Matoševe simpatije prema srpstvu i Srbiji topile upravo razmjerno trajanju njegova boravka u Srbiji i shvaćanju pravih ciljeva srpske politike.

Značenje A. G. Matoša za hrvatsku kulturu

O značenju koje u hrvatskoj književnosti ima A. G. Matoš rječito govori činjenica da se njegova djela objavljuju (što znači i: čitaju!) već gotovo 120 godina,²¹ i da se o njima sve to vrijeme raspravlja.²² Te su rasprave redovito žustre i nabijene emocijama, kao da je Matoš jedan od onih rijetkih pojedinaca koji nikoga ne ostavljaju ravnodušnim. To ga nesumnjivo čini jednim od najpopularnijih naših književnika. Koliko je njegova pojava važna, pokazuje i podatak da je čitavo jedno razdoblje hrvatske književnosti — u neku ruku čak hrvatske kulturne povijesti — nazvano Matoševim dobom. A ne smije se previdjeti da je većinu toga »svog doba« — petnaest godina — proveo izvan Hrvatske, potučajući se po emigraciji i ne sudjelujući ni u kakvim literarnim i društvenim koterijama koje su često, ako ne i uvijek, diktirale književnu modu i dijelile društveni utjecaj. Ako su tu činjenicu njegovi suvremenici, pa i oni koji su s Matošem nemilosrdno polemizirali, ne ustežući se ni od uzajamnih literarnih »udaraca ispod pojasa«, možda tek u vrijeme njegove smrti jedva naslućivali, u idućim je godinama i desetljećima ona jasno formulirana, pa ju danas zapravo nitko ozbiljno ne dovodi u pitanje.

S pravom je, dakle, Milutin Cihlar Nehajev — koga je Matoš znao i žestoko i podrugljivo *opatnuti* — u povodu njegove smrti zapisao: »Sigurno je da je Matoš bio prvi među prvima. Od njegove generacije i njegova kruga do nas, ne znam nikoga, koji bi toliko zaslužio, da nas reprezentira pred Europom.«²³ Dva-

²¹ »Bibliografija radova Antuna Gustava Matoša«, kojom su obuhvaćena izdanja njegovih djela od 1892. do 1973. godine, objavljena je kao prilog XX. svesku *Sabranih djela*.

²² Usp. D. JELČIĆ, »Literatura o A. G. Matošu 1896—1974«, *Croatica Bibliografije*, Zagreb, 1976., II., sv. 4/5/6.

²³ Milutin CIHLAR NEHAJEV, »Epitafij Matošu«, *Jutarnji list*, Zagreb, 3/1914., br. 620 (22. ožujka), 1-2.

desetak godina kasnije, u nepotpisanom uvodu zborniku priloga o Matoševu djelu, što ga je vjerojatno napisao Ljubo Wiesner, zabilježeno je kako je Matoš bio »najsnažnija i najinteresantnija naša literarna ličnost početkom ovoga vijeka«. ²⁴ Ništa više u krivu nije bio ni Stanislav Šimić, kad je 1930. u *Književniku* ustvrdio kako je Matoš »određena, stalna mjera prema kojoj se mogu mjeriti kulturne vrijednosti; prema njemu se može određivati točnost ideja u Hrvatskoj«. ²⁵ Dodao je Šimić da je Matoš, štoviše, puno više od osobnog imena: »Ime Matoš može biti punim smislom pojam, oznaka kojom bi se dalo označiti svakoga pravoga književnika u Hrvatskoj; moglo bi biti naziv za književnički stalež...«. ²⁶ Te je prosudbe jedan od najcjenjenijih hrvatskih književnih kritičara, Antun Barac, sublimirao u zaključak: »U Matoševim djelima — naročito u stihovima — nije kondenziran samo on lično: nježan i buntovan, prkosan i resigniran, paćenik i borac — nego je tako reći kondenziran veliki dio predratne Hrvatske — u njezinu bolnom grčanju između putova prošlosti i neizvjesne budućnosti, u njezinoj patnji zbog udara što ih je doživljavala i ponosu zbog lijepih strana prošlosti, u njezinim upravo djetinjstki vedrim zanosima i beznadnim klonućima.« ²⁷

Kako je Matoš na neki način uživao ugled neprijepornog autoriteta hrvatske književnosti i ujedno bio simbol pravaškog literata, nije slučajno što se odnosom prema njemu nerijetko manifestiralo i vlastito političko raspoloženje.

Tako su, primjerice, vlasti Nezavisne Države Hrvatske svega tri mjeseca nakon proglašenja države i jedva nekoliko tjedana nakon uvođenja redovite državne uprave, odlukom državnog poglavara Matoševoj majci Mariji već u srpnju 1941. odobrile počasnu mirovinu, ujedno reaktivirajući njegova brata Lea, umirovljenog profesora geografije. ²⁸ Sličnu je počast u to doba doživjela tek udovica Augusta Šenoa, hrvatskoga književnika koji je umro šezdeset godina prije. Jasan je to znak kako je Matoševo ime na političkoj razini i tada imalo značenje simbola. Zato je njegovoj majci dodijeljena počasna mirovina u vrijeme kad je dođeljivana pripadnicima »ustaških prvoboraca« ili obitelji ubijenoga hrvatskog povjesničara dr. Milana pl. Šufflaya; nijedan drugi hrvatski književnik nije posmrtno doživio takvu počast!

A baš je u kratkoj komemoraciji na Matoševu grobu Antun Šoljan 17. ožujka 1964. izrekao nenajavljen i neočekivan govor, koji su tadašnje jugoslavenske komunističke vlasti doživjele kao provokaciju (pa je uskraćen već odobreni novac za

²⁴ »Mjesto uvoda«, u: A. G. Matoš *In Memoriam. O 20-godišnjici pjesnikove smrti*, Wiesnerova biblioteka, Zagreb, 1934., 7. Priređujući *Cjelokupno djelo Ljube Wiesnera* (Zagreb, 2008.), Branimir Donat taj tekst ne spominje, što znači da ga ne smatra Wiesnerovim.

²⁵ Stanislav ŠIMIĆ, »Matoš danas«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 133.

²⁶ *Isto*, 136.

²⁷ Antun BARAC, »Predavanje o A. G. Matošu. (Predavanje održano 6. maja 1934. na komemoraciji A. G. Matoša u zagrebačkom Malom Kazalištu)«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 23.

²⁸ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Ministarstvo bogoštovlja i nastave NDH, Urudžbeni zapisnik, br. 575-1941 i 576-1941 od 25. srpnja 1941. Usp. HDA, Ministarstvo narodne prosvjete NDH, VI — zaklade, kut. 216/1438, br. 268-516. nereg.

pokretanje novoga književnog časopisa), i koji je nagovijestio predstojeći nacionalni preporod što će u povijesti ostati označen imenom *Hrvatsko proljeće*.²⁹ U tom se govoru Šoljan u ime hrvatskih književnika obratio velikom pokojniku riječima:

«... Došli smo, tvoji nevini sinovi sa žigom hulja, da tražimo da nam oprostiš što nismo imali dovoljno snage, hrabrosti, nesebičnosti, da izabravši tvoj poziv izaberemo i sudbinu koja mu pripada. Da nam oprostiš za svaki slabi trenutak, kad nismo smogli srca da kažemo riječ na koju si nas obvezao i koju si od nas očekivao. Da nam oprostiš što su nam jezici omlohavjeli i otupjeli i što nismo često imali ni toliko petlje da glasno ponavljamo tvoje riječi. (...) Da nam oprostiš što smo od početka izabrali manje bogove no što si ih ti izabrao, nadajući se manjoj službi a većoj nagradi. Možeš nam to glatko oprostiti: dovoljno smo kažnjeni nagradama poniženja. Jer što su bogovi manji, poniženje slugu je veće...».³⁰

Nije bilo nijednoga groba nad kojim su se takve pokajničke i ujedno programatske riječi mogle izreći kao nad Matoševim. Jer, upravo je naizgled nedosljedni i proturječni Matoš pred svoje duhovne nasljednike postavio svojevrstan kategorički imperativ, moralnu obvezu da izvan domovine i književnosti nemaju drugih bogova. Oni koji su tu obvezu prekršili, njemu su se imali ispovjediti, na njegovu se grobu pokajati. Drugim riječima, posve točno je u svome duhovitom i lepršavom članku o Matošu, napisanom više od pola stoljeća nakon njegove smrti, Tomislav Ladan zaključio:

«Da je A. G. M. ono nešto što mnogi pisci nikad nisu, pokazuju toliki pobornici i protivnici koje je stekao. Magnetizirao je i polarizirao čitav naš književni život, tako te se svaki znatniji hrvatski književnik u ovih šezdesetak godina osjetio ponukanim pozvati na Matoša, pa barem i u obliku izjave kako od njega nije učio. Svakog su nadarenijeg esejista ili optuživali da potkrada Učitelja ili ga oponaša ili su ga pak grdili što ne piše kao on. A kad bi A. G. M. bio samo pjesnik, samo novelist, samo kritik — ne bi to bilo tako. Ne bi bilo tako ni kad bi on bio sve to troje ujedno, i ništa drugo. No — kako se već nekoliko puta naglasilo — on jest još nešto drugo, pa ono prvo i ovo drugo sačinjavaju takav nabijen i živ spoj, da ga ni jedna naša književna generacija nije mogla do danas zaobići.».³¹

U svojoj pak spomenutoj monografiji o Matošu, dosad nesumnjivo najzaokruženoj studiji o tome hrvatskom književniku, Jelčić je zapisao kako «čarobni trigram» koji tvore njegovi inicijali »nije, zapravo, nikakva kratica, a odavno već znači kudikamo više nego puno Matoševo građansko ime i prezime: znači jedan pojam i legendu, cijelu jednu literarnu epohu hrvatsku, nepokolebljivi i nepovnljivi jedan književni stav, vrhunac artizma i esprita u našoj književnosti. Ne do tada, nego do danas!».³²

²⁹ Branimir DONAT, *Crni dossier. O zabranama u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska — Globus, Zagreb, 1992., 65-66.

³⁰ Antun ŠOLJAN, »Matošu (1964)«, u: B. DONAT, *Crni dossier*, 183.

³¹ Tomislav LADAN, »Magični trigram AGM«, *Ta kritika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 31.

³² D. JELČIĆ, *Matoš*, 35.

Iako objavljena prije gotovo tri desetljeća, ta Jelčićeva ocjena vrijedi i u naše doba, bez obzira na to što je u suvremenoj Hrvatskoj sve na višoj cijeni od inteligencije i duha. A ako je točno da Matoš za Hrvate i Hrvatsku već više od stotinu godina znači puno više nego što bi — Ladanovim riječima — značio čovjek koji je samo pjesnik, samo novelist, samo kritik, onda je posve jasno da nam i njegove ocjene političkih ljudi i događaja, one objavljene za života i one sačuvane u posthumi, napose u pismima i bilješkama — znače ili barem mogu značiti puno više nego što inače znače sudovi onih koji su samo pjesnici, samo novelisti, samo kritici.

Putovi i vidici A. G. Matoša

Antun Matoš, prvo od četvero djece učitelja i samoukog glazbenika Augusta Matoša i Marije rođ. Schams, rođen je 13. lipnja 1873. u Tovarniku.³³ U rujnu 1875. Matoševi su se preselili u Zagreb. Zato je Antun, koji će 1896. prvi put upotrijebiti i drugo ime (Gustav), s pravom za sebe mogao reći kako je »Bunjevac porijeklom, Srijemac rodnom, a Zagrepčanin odgojem».³⁴ U Zagrebu pohađa opću pučku školu (1879.—1883.) i gornjogradsku gimnaziju (1883.—1891.), a od 1887. u Školi Hrvatskoga zemaljskog glazbenog zavoda uči violončelo. Nakon što treći put nije položio VII. razred gimnazije (zbog nedovoljnih ocjena iz hrvatskog jezika, fizike i propedeutike), u listopadu 1891. upisuje prvi semestar na »konjogojnom učilištu«, Vojnome veterinarskom institutu u Beču, ali zbog bolesti ne uspijeva položiti propisane kolokvije, pa već nakon prvog semestra gubi stipendiju. U književnost ulazi na velika vrata: u kolovozu 1892. u uglednome *Vienču* objavljena mu je prva priča — »Moć savjesti«, a u studenome iste godine u *Obzoru* novela »D-dur sonata«.

Od jeseni 1893. službuje kao vojnik, pisar i pozornik (*Gefreiter*) pastuharske čete u Kutjevju, odakle je nakon osam mjeseci poslan u Potkivačku školu u Zagreb. Krajem kolovoza 1894. dezertira i kao vojni bjegunac sklanja se u Srbiju. Nakon nekoliko dana vraća se u Srijem, pa se više od mjesec dana kreće između Srijema i Bačke. Prepoznat na srijemskomitrovičkoj željezničkoj postaji, uhićen je i zatočen u petrovaradinskoj tvrđavi. Odatle bježi potkraj rujna te preko Novog Sada i Pančeva stiže u Beograd. U Beogradu, u kojem životari preživljavajući od književnog rada i muziciranja, stječe brojne prijatelje, ali još brojnije protivnike. Suočen s ostracizmom srpske literarne javnosti nakon negativnog prikaza jednog romana Janka Veselinovića, zahvaljujući novčanoj pomoći Koste Hörmanna, glavnog urednika sarajevskoga književnog časopisa *Nada*, pun razočaranja će nakon gotovo tri i pol godine napustiti Srbiju: u siječnju 1898. preko Budimpešte odlazi u Beč. Potom kraće vrijeme boravi u Kaumbergu i Münche-

³³ Dragutin TADIJANOVIĆ, »Kronologija Antuna Gustava Matoša«, *SD*, XX., 363-368. Kronologiju Matoševa života s usporednom kronologijom najvažnijih političkih i kulturnih događaja 1873.—1914. donosi i D. JELČIĆ, *Matoš*, 11-33. Ovaj se prikaz oslanja na te dvije kronologije.

³⁴ »Nedovršena autobiografija«, *Postuma*, *SD*, V., 290.

nu, a od veljače 1898. živi u Ženevi. Početkom 1899. uzalud moli pomilovanje, a u svibnju te godine u Mostaru izlazi mu knjiga priča pod naslovom *Iverje* — prva Matoševa knjiga.

Početkom kolovoza 1899. odlazi u Pariz, gdje će ostati pet godina. Sâm će opisivati kako bi u glavnome gradu Francuske skapao od gladi da mu nije priiskočio u pomoć Hörmann, koji ga je imenovao svojevrsnim tajnikom bosanskog paviljona na pariškoj Svjetskoj izložbi.³⁵ Time je za Matoša počelo razdoblje kratkotrajnog blagostanja: njegova korespondencija iz toga razdoblja pokazuje da se nikomu ne tuži niti od koga traži novca, što je za njega posve neobično.³⁶ No, može se pretpostaviti — i njegovim ocjenama u objavljenim tekstovima potkrijepiti — da je to razdoblje potaknulo i njegov pojačani interes za Bosnu i Hercegovinu (BiH) i sudbinu tamošnjega hrvatstva, što se reflektiralo i na njegova politička stajališta odnosno ocjene srpske politike, ali i hrvatskih političkih ljudi i stranaka.

U ljeto iduće godine u Zagrebu izlazi druga njegova knjiga, *Novo iverje*, a on od proljeća do jeseni 1900. radi kao novinski izaslanik bosanskog paviljona na svjetskoj izložbi. Godine 1901. za tisak je priredio veći broj svojih članaka, kaneci ih objaviti pod naslovom *Dojmovi*. No, kako su se izjalovili svi pokušaji da nađe nakladnika, knjiga je objavljena tek 1938., gotovo dva i pol desetljeća nakon njegove smrti. Dva članka namijenjena knjizi *Dojmovi* uvrstio je u treću svoju knjigu, koju je 1905. pod naslovom *Ogledi* tiskala Hrvatska knjižarnica u Zadru.

Slično ostalom dijelu njegova emigrantskog potucanja, i pariško razdoblje Matoševa života obilježavaju bijeda i neimaština, ali i intenzivan intelektualni odnosno literarni rad te druženje s francuskim, hrvatskim i srpskim prijateljima, često pripadnicima pariške boheme. U travnju 1903. u dnevniku *Agramer Tagblatt* tiskan je nepotpisan apel kojim se pokreće akcija za novčanu pomoć piscu u pariškoj emigraciji. Nije pristigla pomoć bila velika, ali se među podupirateljima našla i Olga Herak, »rodoljubna učenica VII razreda ženskog liceja u Zagrebu«, što će uskoro prerasti u jednu od malobrojnih Matoševih sentimentalnih veza što je umalo završila brakom.³⁷

U kolovozu 1904. preko Züricha, Beča i Budimpešte ponovno je doputovao u Srbiju, te do jeseni dva puta ilegalno dolazi u Hrvatsku, kamo će krišom dolaziti i 1906. odnosno 1907. godine: ukupno četiri puta. U veljači 1905. počinje se javljati bolest njegove desnice, uslijed koje će morati prestati svirati violončelo, pa pred kraj 1906. počinje pisati samo lijevom rukom. U veljači 1906. piše antologijski sonet »Utjeha kose«, uopće prvu svoju pjesmu namijenjenu javnosti, koja je u svibnju objavljena u zagrebačkom *Savremeniku*. Iduće godine, krajem lipnja, u Zagrebu iz tiska izlazi njegova četvrta knjiga *Vidici i putovi*. Ta zbirka

³⁵ Usp. Matošovo pismo Milanu Ogrizoviću od 9. srpnja 1907., *SD*, XX., 47-51.

³⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 165.

³⁷ Matošovo pismo Vladimiru Tkalčiću od 12. svibnja 1905., *SD*, XX., 162.; D. JELČIĆ, *Matoš*, 105, 244-253. i dr.

članaka, s oznakom »eseji i impresije«, nastala je u Beogradu 1904.—1906., osim eseja o Baudelaireu, koji je napisan 1903., i članka »Strossmayerov spomenik«, nastalog 1906. prigodom ilegalnog Matoševa boravka u Zagrebu.

Nakon amnestije prigodom rodendana Franje Josipa I.,³⁸ konačno napušta Beograd u drugoj polovici siječnja 1908. te se 28. siječnja 1908. vraća u Zagreb poslije, kako sâm kaže, »petnaest godina stranstvovanja«. Do proljeća 1911. boravi u Hrvatskoj, uglavnom u Zagrebu. Intenzivno objavljuje, a malo nakon povratka kao poseban otisak iz pravaškoga (frankovačkog) *Hrvatskog prava*, izlazi njegova studija *Za Kranjčevića*. U prosincu 1908. u Zagrebu su objavljene *Umorne priče*. Riječ je zapravo o proširenom izdanju Matoševih priča pripremljenih pod naslovom *Putovi*, ali ih je odbio tiskati njegov mostarski nakladnik, a potom i Matica hrvatska.

Posljednjih nekoliko godina života odnosno razdoblje koje je proveo u domovini iznimno je važno za ocjenu Matoševih političkih i društvenih pogleda, jer samo u tom razdoblju on piše kao — uvjetno rečeno — slobodan čovjek.

U novinarsko-publicističkom, a pogotovo u književnom radu Matoš je uvijek želio sačuvati neovisnost u odnosu na političku stranku kojoj je pripadao.³⁹ Nakon raskola u Stranci prava (1895.) priklonio se krilu dr. A. Starčevića i dr. Josipa Franka koje se u prvo vrijeme nazivalo Čistom strankom prava (prvotno zapravo: Klub čiste stranke prava). I sve do 1909. Matoš je njezin aktivan član i jedna od njezinih intelektualnih perjanica, a zahvaljujući činjenici da je petnaestak godina boravio u emigraciji, bio je u uvelike pošteđen slojevitog razvitka i burnih unutarnjih previranja u pravaškim redovima. No, u ljeto 1909. zbit će se događaj koji će Matoš nazvati jednim od najtežih trenutaka svoga života: u kolovozu te godine raskinuo je s Frankom i napustio njegovu stranku.

Stranku su u prethodnom razdoblju potresale nesuglasice uvjetovane novim političkim razvitkom, napose tzv. »politikom novoga kursa«, ali i afere uslijed ko-

³⁸ Na nekim se mjestima govori o Matoševoj amnestiji, na drugome o pomilovanju, iz čega se može jasno zaključiti da pisci ne razlikuju ta dva pravna instituta, među kojima je najvažnija razlika ta da se pomilovanje podjeljuje *ad nominem* i u pravilu (iako ne nužno!) odlukom državnoga poglavara, amnestija se odnosi na neimenovani krug osoba koje su počinile određenu kategoriju kaznenih djela ili prijestupa, te se proglašava najčešće zakonom. Tako, primjerice, sâm Matoš ujesen 1908. piše da je kralj uslišio njegovu molbu »za pomilovanje«, a Vida Flaker, komentirajući tu njegovu rečenicu, navodi: »Matoš je amnestiran prigodom posjeta Franje Josipa I. Zagrebu« (*SD*, XV., 179, 327.). Makar ne povlači jasnu razliku između ta dva pojma — jer bi u protivnom više pozornosti posvetio razlozima pomilovanja — Jelčić redovito govori o pomilovanju, iako mu se omakne i da je Matoš »amnestiran« (D. JELČIĆ, *Matoš*, 197-201, 268.). Nisam u suvremenom tisku pronašao podatak da bi bila proglašena amnestija za vojne bjegunce, pa zaključujem kako je da je vjerojatnije bilo posrijedi pomilovanje. Samo u tom slučaju imale bi svrhu intervencije pojedinaca u Matoševu korist. Zasluge za Matoševu amnestiju (sic!) sebi je pripisivao Kršnjavi, koji je to Matošu u jednome pismu i priopćio. (Usp. I. KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. II., 693-694.) U pismu, pak, Matošu od 9. lipnja 1908. Kršnjavi piše kako je s nekim osobama razgovarao o njegovu — pomilovanju, koje bi se valjda proglasilo 18. kolovoza te godine (Kršnjavijevo pismo Matošu od 9. lipnja 1908., *SD*, XIX., 222.).

³⁹ Tako izričkom iz Beograda 22. srpnja 1907. piše svomu stranačkom, a jedno vrijeme i osobnom prijatelju M. Ogrizoviću (*SD*, XX., 39-41.).

jih ju je dio javnosti doživljavao kao vladinu ekspozituru koja se služi problematičnim sredstvima.⁴⁰ U travnju 1908. došlo je do rascjepa na frankovce i milinovce, nazvane tako po dr. Mili Starčeviću, sinovcu Oca Domovine.⁴¹ Matoš je tada još ostao uz Franka: sredinom 1908. on bilježi: »Priatelji me pitaju što ostadoh uz Franka. Najviše zbog toga jer je inteligentan i žilav, energičan. Starčevići [Mile i David, op. T. J.] su ljudi bez veće inteligencije, Paveliću [Anti, zubaru, op. T. J.] sastavlja saborske antikoalicione govore simpatični Cherubin (Šegvić), a inteligencija i značaj nekoga [Ivana] Peršića može imponovati samo Stevanu Radiću.«⁴² Prema nekim svjedočenjima, u travnju 1908. Matoš je razmišljao o pokretanju polumjesečnika *Radikal*, koji je trebao imati zadaću prevladavanja toga novog pravaškog raskola.⁴³ Kad se ta namisao izjalovila, prihvatio je ponudu Karla Häuslera da bude urednikom časopisa *Sutla*, kojemu je izišao samo jedan broj.⁴⁴

Događaji su sustizali, pa i prestizali unutarpravaške smutnje. Početkom srpnja 1908. uhićen je veći broj Srba koji će uskoro biti izvedeni pred sud u tzv. veleizdajničkom procesu. Izbijanje mladoturske revolucije otvaralo je put prema aneksiji BiH, pa se ostvarenje frankovačkih trijalističkih koncepcija činilo nadohvat ruke. Sâm Frank je tu zamisao požurivao prijedlogom da se Hrvatska formalno priključi BiH.⁴⁵ Čini se da je Matošu u ostvarenju tih planova bila namijenjena važna uloga: malo nakon aneksije BiH u sarajevskom listu *Bosnische Post* objavljena je vijest da će ondje uređivati polumjesečnik za pitanja bosanskohercegovačkih Hrvata.⁴⁶ No, i ta se zamisao izjalovila. Epizoda je do danas neistražena, pa razlozi neuspjehu nisu poznati. Sredinom iduće godine već je najavljivao svoj časopis koji se imao zvati *Kokot*, s uredništvom u zagrebačkoj Opatičkoj ulici 10, gdje je Matoš stanovao u jednom sobičku, no ni od toga nije bilo ništa.⁴⁷

Koliko je ta serija uzastopnih neuspjeha i razočaranja, koja se zbila u svega nekoliko mjeseci života u domovini nakon petnaestogodišnje emigracije, bila uzrokom Matoševa razočaranja Frankom, nemoguće je sa sigurnošću ustanoviti. No, budući da je aneksiju — kako ćemo kasnije vidjeti — smatrao iznimno važnim i pozitivnim događajem u životu hrvatskog naroda, razloge odlaska od Franka treba tražiti više u nizu afera koje su se zbile 1908.—1909. i u koje je vodstvo stranke bilo umiješano, a ponajviše u činjenici da su u stranci i oko nje ja-

⁴⁰ O klimi među frankovcima svjedoči jedan njihov poznati prebjeg u milinovce, vidi: Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. S. Matković, Državni arhiv u Zagrebu — Dom i svijet — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 162-170. i dr.

⁴¹ Opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 337-353. i dr.

⁴² »Novinarske opaske«, *SD*, XVI., 219.

⁴³ D. JELČIĆ, *Matoš*, 330.

⁴⁴ *Isto*, 330-331.

⁴⁵ Opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 362-363. i dr.

⁴⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 332-333.

⁴⁷ *Isto*, 331.

čali krugovi koje je Matoš smatrao klerikalnima i okoštalima,⁴⁸ što je bilo nespojivo s njegovim literarno-političkim nazorima.

Krajem prosinca 1909. godine zemaljska ga vlada imenuje privremenim učiteljem niže pučke škole, dodjeljujući ga vježbaonici učiteljske škole u Zagrebu. Kako mu je istodobno dodijeljen dopust radi pripremanja ispita za učitelja viših pučkih škola, Matoš nikad ne će nastupiti u učiteljsku službu. U studenome 1910. u Zagrebu mu izlazi knjiga *Naši ljudi i krajevi*, a u travnju 1911. prvi put na nekoliko tjedana putuje u Italiju. Sredinom godine izišla je iz tiska knjižica *Moralista i druge satire*. Pretežan dio 1912. i 1913. boravi u Hrvatskoj, mahom u Zagrebu, a u listopadu 1913. drugi put odlazi u Italiju. Idućeg mjeseca u Zagrebu u prodaju je puštena knjiga njegovih feljtona pod naslovom *Pečalba*, tiskana u siječnju 1913., nakon što je nakladnik, Društvo hrvatskih književnika, pristao na kompromisni prijedlog cenzure da se iz knjige istrigne feljton »Od Pariza do Beograda«.

Zbog sve većih zdravstvenih problema, krajem listopada 1913. u Rimu traži liječničku pomoć zbog bolesti grla, te se poslije dvomjesečnog boravka u Vječnom Gradu sredinom prosinca 1913. vraća u Zagreb. Dva dana nakon Božića primljen je u Bolnicu milosrdnih sestara u zagrebačkoj Vinogradskoj ulici, gdje nakon višekratnih operacija grla umire 17. ožujka 1914. godine.

Kad je Matoš završio u bolnici iz koje više ne će živ izići, pokrenuta je akcija za prikupljanje novčane pomoći. Popis darovatelja pokazuje da je njegova sudbina dirnula ljude diljem Trojednice i BiH.⁴⁹ A kad je umro, diljem Hrvatske održane su komemorativne sjednice, dok su brzojavi sućuti stizali njegovoj obitelji sa svih strana. Sućut je izrazio i ban Skerlec, pa čak i hrvatski mornari s broda *Tegetthof* koji je upravo plovio prema Smirni.⁵⁰ Glas o njegovoj smrti zablježit će 1934. godine A. Barac, »sjedinio je u jednom osjećaju sve one koji su pratili našu literaturu i njezine napore«, pa makar su međusobno bili zavađeni i podijeljeni.⁵¹ O odjeku Matoševe smrti na rubovima hrvatstva slikovito govori i memoarska bilješka Mate Balote (Mije Mirkovića), koji se sjeća kako je u Pazinu, »u dvorištu Narodnog doma, pod vedrim nebom« komemorirana Matoševa smrt: »Ne vjerujem, da je u i jednom drugom malom hrvatskomu gradu ukazano sjeni velikog modernog hrvatskog pisca takvo poštovanje, kakvo je ukazano na ovoj periferiji hrvatskog narodnog područja.«⁵²

Obitelj je imala premalo novca za dostojanstven pogreb: u osmrtnici objavljenoj povodom Matoševe smrti najavila je kako će biti pokopan 19. ožujka 1914.

⁴⁸ O previranjima u frankovačkim redovima koje je izazvalo približavanje frankovaca i kršćanskih socijala vidi: S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i hrvatski kršćanski-socijali«, u: *Hrvatski katolički pokret*, 321-329.

⁴⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 382-383.

⁵⁰ *Isto*, 390.

⁵¹ A. BARAC, »Predavanje o A. G. Matošu«, u: *A. G. Matoš In Memoriam*, 13.

⁵² M. BALOTA, *Stara pazinska gimnazija*, Zora, Zagreb, 1950., 69-70.

u skupnoj grobnici.⁵³ No, ta je sramota izbjegnuta: grad Zagreb, koji ga glavninu života nije tetošio, dodijelio je književniku počasni besplatni grob I. razreda na groblju Mirogoju, gdje je pokopan u nazočnosti većeg broja uglednika iz javnoga i kulturnog života.

Matošev hrvatski nacionalizam

Kao sljedbenik A. Starčevića, Matoš je bio protivnik svakoj političkoj koncepciji koja nije polazila od hrvatskoga državnog prava, pa tako i jugoslavenskoj. Misao južnoslavenske kulturne sloge, pa i jedinstva, u hrvatski je društveni i politički život unio ilirski pokret. Iako je srpski nacionalizam, potpomognut djelovanjem Kneževine Srbije,⁵⁴ postupno postajao sve samosvjesniji, pa zbog njega — i zbog mnoštva drugih, vjerskih i kulturnih razloga — Srbi nisu prihvatili ilirsku ideju,⁵⁵ a s vremenom ju je odbacila i većina hrvatskih političkih grupacija (napose Stranka prava), ipak su neki njezini elementi ostali prisutni u hrvatskome javnom životu i u drugoj polovici 19. stoljeća.

Jedan od njih bila je i ideja o hrvatsko-srpskome jezičnom i kulturnom jedinstvu, koja je stalno tinjala, poticana valovima intenzivne germanizacije i mađarizacije u banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini, odnosno talijanizacije u Dalmaciji. Činilo se da bi se hrvatsko-srpskom slogom u Trojedinici moglo doskočiti toj opasnosti, i da bi ta sloga olakšala oslobođenje BiH od osmanlijskoga gospodstva koje je očito bilo na izdisaju.

Ta je misao živjela i u Hrvatskoj Matoševe mladosti. Štoviše, zbog niza je razloga postajala sve prisutnijom, što je zapravo bilo u neskladu sa stvarnim životom, u kojem su se dvije nacionalno-integracijske ideologije, srpska i hrvatska, već dulje oštro sukobljavale. Dok srpska uglavnom nije napuštala srpsko ime i srpsku državnu misao, težeći širenju granica srpske države i okupljanju što većeg broja Srba u istome državnopravnom okviru, hrvatska je društvena elita rješavanje hrvatskog pitanja tražila dijelom u hrvatskoj, a dijelom u južnoslavenskoj formuli.⁵⁶ Južnoslavenska ili jugoslavenska je zapravo značila napuštanje hrvatskoga državnog prava i postupno se pretvarala u negaciju hrvatske nacionalno

⁵³ Faksimil osmrtnice vidi: D. JELČIĆ, *Matoš*, 391.

⁵⁴ O počecima organiziranog djelovanja srpske propagande u hrvatskim i drugim zemljama vidi: Petar ŠIMUNIĆ, *Načertanije — Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Drugo izdanje, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1994.; Damir AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, AGM, Zagreb, 1994.

⁵⁵ Opš. Ilija MAMUZIĆ, «Ilirizam i Srbi», u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1933., knj. 247.

⁵⁶ Opš. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.; ISTI, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.; M. GROSS, «Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije», u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Liber, Zagreb, 1981., 283-306.; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835—1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989. i dr.

integracijske ideologije, što — zbog niza uglavnom očitih razloga — propušta primijetiti znatan dio hrvatske historiografije.⁵⁷ No, ona je uvijek iznova nametala i preispitivanje hrvatskog odnosa prema Srbima i srpskoj državnoj misli, jer nikakav oblik jugoslavenstva nije bio moguć bez sloge Hrvata i Srba.

Matoš je stasao u Zagrebu, u kome je mladež njegovoga doba listom prihvaćala pravašku ideologiju.⁵⁸ Ona je uključivala i negaciju Srba (i bilo kojega drugog naroda) kao posebnoga naroda u Hrvatskoj jer u njoj, prema pravaškom učenju, postoji samo hrvatski »politički narod«. Priznati u to doba nekome drugom svojstvo »političkog naroda« u današnjem bi smislu približno odgovaralo priznanju položaja »konstitutivnog naroda«, sa svim pravnim, političkim i psihološkim posljedicama koje iz toga proizlaze.⁵⁹ Dok su drugi, nepravaški dijelovi hrvatske elite, takva stajališta postupno napuštali već od sredine 19. stoljeća, pokazujući spremnost da Srbima priznaju taj položaj — što je ustupak koji je, kako se ističe u srpskoj historiografiji — zapravo značio »napuštanje hrvatskoga državnog i istorijskog prava«, ⁶⁰ pravaši su ostali nepomirljivo na ranijim pozicijama.

Nakon raskola u Stranci prava tu politiku nastavili su zastupati frankovci, koji su uporno ponavljali da bi sve drugo ugrožavalo interese hrvatskog naroda i prijetilo novim cijepanjem hrvatskih zemalja. No, taj frankovački otpor priznanju Srba kao »političkog naroda« nije značio negaciju njegove »genetičke posebnosti« (tj. narodnosne različitosti), a još manje neprijateljsku orijentaciju prema Srbima u Hrvatskoj ili prema Srbiji. Frankovačko je *Hrvatsko pravo* isticalo kako mu je »mio i drag svaki pravoslavni žitelj kraljevine Hrvatske, koji hoće raditi za slobodu ove svoje domovine; protivni samo pako svakomu onomu, koji radi proti

⁵⁷ I logički i politički je posve neispravno kad se, pod izlikom tzv. neutralnog pristupa, jugoslavenstvo promatra kao *hrvatska* nacionalno-integracijska ideologija. Takvu je interpretaciju često lako prepoznati kao naknadno nastojanje da se s jugoslavenstva skine *odium* što ga je ta ideologija zasluzila tijekom svoje praktične primjene. Međutim, ako se jugoslavenstvo smatra *hrvatskom* nacionalno-integracijskom ideologijom (iako je za nj lako dokazati da je u biti bilo negacijom hrvatske nacionalne i državne misli), onda se neminovno postavlja pitanje znači li to da su oni srpski ideolozi i političari koji su promicali jugoslavenstvo kao način rješavanja *srpskog* pitanja također i *hrvatski* nacionalni ideolozi. S druge strane, po kojoj bi se logici — gledano iz perspektive 19. stoljeća — u tom slučaju svojstvo *hrvatske* nacionalno-integracijske ideologije smjelo uskratiti bilo kojoj drugoj političkoj koncepciji, pa i onoj koju su zastupali pristaše misli da su Hrvati zapravo odvajak srpskog ili nekog drugog naroda? Drugim riječima, zastupati stajalište da je jugoslavenstvo jedan od pojavnih oblika *hrvatske* nacionalno-integracijske ideologije znači zapravo tražiti ispriku za one pojedince i skupine koji su bili spremni odustati od hrvatskog imena i identiteta; ukoliko — znači baviti se politikom, a ne znanošću.

⁵⁸ O snazi pravaškog pokreta tog doba vidi: J. TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.—1887.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

⁵⁹ Prema Stančiću, »pojam 'hrvatskog političkog naroda' Srbima u Trojedinici kao kolektivitetu nije priznao status zasebnog 'političkog naroda', tj. Srbe nije priznao nositeljima (uz Hrvate) suvereniteta Trojedinice, već ih je kao građane-pojedince smatrao dionicima hrvatskog 'političkog naroda', odnosno smatrao ih je 'političkim Hrvatima'. Zahtijevao je lojalnost Srba trojednoj kraljevini kao hrvatskoj nacionalnoj državi, tj. odricao je pravo na secesiju dijelova teritorija trojedinice nastanjenih srpskim stanovništvom i na njihovo priključenje srpskoj nacionalnoj državi.« (N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 57.)

⁶⁰ Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918—1929*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008., 22.

slobodi našoj i koji se bori proti naravnim i opravdanim našim težnjama.⁶¹ Uostalom, i sâm je Matoš bio frankovac. Nije to krio, niti je mogao sakriti, ali ga to nije priječilo da i prema Srbima i prema Srbiji osjeća i izražava snažne simpatije, niti je kad iz stranačkih redova prozvan ili pozvan na odgovornost zbog tih svojih simpatija. Nije mu u frankovačkim publikacijama dirano ni u jezik, koji je često obilovao srbizimima. I to pokazuje da je vrlo pojednostavljeno i vrlo po-grješno smatrati kako je protusrpstvo bitno obilježje frankovačkoga pravaštva.

Vladajući austrijski i mađarski krugovi u širenju srpske nacionalne misli nisu vidjeli osobitu opasnost, jer su srpski politički i gospodarski krugovi u Trojedinici pokazivali spremnost na suradnju s vladom i njezinim eksponentima, a povrh toga su bili svjesni da je naslon režima na Srbe u svakom slučaju slabio hrvatsku snagu i legitimnost zahtjeva za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Naime, iako političke grupacije koje nastaju među Srbima u hrvatskim zemljama nisu bile jedinstvene niti su uvijek na isti način parirale težnjama hrvatskih političkih elita, može se reći kako su se one — koketirajući s politikom Beča i Pešte radi ostvarenja vlastitih interesa — u glavnini sukobljavale s hrvatskim nastojanjima koja su išla za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i jačanjem njihova položaja u dualistički uređenoj Monarhiji. Drugim riječima, taj hrvatsko-srpski spor se naročito ogleda u državnopravnim pitanjima koja hrvatska javnost u drugoj polovici 19. stoljeća doživljava najvažnijima.

Srpska je elita redovito na strani koja se protivi hrvatskim interesima. Zahtjeve za teritorijalnom autonomijom u banskoj Hrvatskoj formulirala je malo nakon ukidanja Bachova apsolutizma, te ih je povremeno ponavljala i podjarivala u idućim desetljećima.⁶² Zato je ona vrlo rezervirana prema razvojačenju Vojne granice (Vojne krajine).⁶³ Suprotstavljajući se hrvatskoj državnoj ideji i nastojeći svoje ciljeve ostvariti naslonom na vladajuće krugove u Monarhiji, srpske se političke snage do Zadarske rezolucije (1905.) načelno protive i ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, pa zbog toga lako nalaze zajednički jezik s autonomiški raspoloženom talijanskom manjinom i eksponentima bečkoga dvora u Dalmaciji.⁶⁴ Čak ni prividni ustupak Hrvatima u Zadarskoj rezoluciji nije bio bes-

⁶¹ »Misteriozna koalicija«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 11/1905., br. 2867 (5. lipnja), prema: J. KRIŠTO, »Kad pravaši podu različitim putovima: Frano Supilo i Josip Frank o 'Novom kursu'«, u: *Pravaška misao i politika*, 151.

⁶² S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 21.

⁶³ Opš. Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881.*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Školska knjiga, Zagreb, 1981.; *Vojna krajina: povijesni pregled — historiografija — rasprave*, Dragutin PAVLIČEVIĆ, ur., SN Liber, Zagreb, 1984.; Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska (1809.—1813.)*, sv. 1-2, Školska knjiga, Zagreb, 1988.; ISTI, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2004. i dr.

⁶⁴ O hrvatsko-srpskim odnosima u Dalmaciji i odnosu srpskih političkih snaga prema problemu ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom opš. Grga NOVAK, »Podvojene narodne snage u Dalmaciji«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, 1963., sv. 10, 13-28.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.; ISTI, »Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog pre-

platan. Kad je zaključivao kako se »sasvim sigurno može utvrditi, da su Srbi pomagali Hrvate s obzirom na utjelovljenje Dalmacije, primivši od njih obećanje, da će se odreći svojih težnja za Bosnom i Hercegovinom i prepustiti te zemlje srbskoj interesnoj sferi.«⁶⁵ Ivo Pilar nesumnjivo je bio u pravu.⁶⁶

Usporedno s time, u drugoj polovici 19. stoljeća u brojnim srpskim publikacijama tiskanima usred Zagreba i u drugim hrvatskim gradovima nižu se otvorene uvrede Hrvata i Hrvatske (na koje vlasti u pravilu ne reagiraju zabranama i pljenidbama!). Te su uvrede popraćene neskrivenim velikosrpskim ispadima, dokazivanjem tobožnjega srpskog prava na široke dijelove Hrvatske, pa i prijetnjama.⁶⁷ Nagovješćuje se kako će se pitanje oslobođenja i ujedinjenja srpstva, sudbonosno za srpski narod, najvjerojatnije riješiti ratom, pa se u srpskim novinama i propagandnim brošurama već početkom 1880-ih godina najavljuje »topovska rika«, jer Srbija treba »neprestance na oprezu biti i sablju oštriti za odsudni čas koji može svakim danom kucnuti.«⁶⁸ To će Srbi učiniti bez obzira na europski mir, pa krajem 1885. zagrebački *Srbobran* (*Glasilo Srpske samostalne stranke u Trojedinici*), otvoreno prijeti Europi: »Evropo! Poštuj moju slobodu i moje pravo, nećeš li — hoćeš li krvi? Kunem ti se imenom srpskijem da ću te napojiti krvi, bila je ma kako žedna.«⁶⁹

Vrlo često se u srpskome novinstvu hrvatske zemlje proglašava srpskim, poriče se postojanje hrvatskoga državnog prava, pa čak i jezika, a u nekim slučajevima pri opisu narodnosnog sastava hrvatskih zemalja bilježe se pripadnici raznih naroda, dok nema jedino — Hrvata. Ako im se postojanje i priznanje, ne priznaje im se status ravnopravnoga političkog čimbenika, pa će Srbi, kako 1883. piše *Srpski glas*, i svoj položaj u Hrvatskoj i svoje odnose s Hrvatima po svaku cijenu urediti u svom interesu: »... Tražimo ovde politički položaj i priznanje. Taj položaj hoćemo da zadobijemo: sa Hrvatima, bez Hrvata, pa ako mora biti i protiv Hrvata (ist. u izv.)«. ⁷⁰ Vrhunac te protuhrvatske harange nesumnjivo je dotad

poroda«, *Zadarska revija*, Zadar, 1990., 39/1990., br. 5-6, 587-619.; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980.; *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ZR, ur. N. Stančić, Globus — Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1990.; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Matica hrvatska Split, Split, 1992. itd. S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 24-25. donosi popis najvažnijih djela i srpskih povjesničara koji su se bavili tom problematikom.

⁶⁵ L. v. SÜDLAND (Ivo PILAR), *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943., 350.

⁶⁶ Usp. J. KRIŠTO, »Kad pravaši podu različitim putovima...«, 151-153. Vidi i S. MATKOVIĆ, »Frano Supilo i Josip Frank: sukobi dvaju značajja hrvatske politike«, u: *Izabrani portreti pravaša*, 89-99.

⁶⁷ Opš. o srpskoj nakladničkoj djelatnosti u banskoj Hrvatskoj vidi: Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902.)*, Naprijed, Zagreb, 1991.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2001., 87-219.

⁶⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 96.

⁶⁹ Isto, 294.

⁷⁰ Isto, 101.

nezapamćena provokacija, kad je zagrebački *Srbobran* nagovijestio Hrvatima boj do istrebljenja. Taj je list, naime, u br. 168 i 169 od 9. i 10. kolovoza 1902. bez ograde prenio članak dr. Nikole Stojanovića »Srbi i Hrvati«, prvotno objavljen u *Srpskome književnom glasniku* br. 37 od 1. kolovoza 1902., naslovivši ga puno izazovnije nego u izvorniku »Do istrage naše ili vaše«.

U tom članku Stojanović bez ikakva oklijevanja tvrdi da Hrvati nikad nisu imali »razvijene nacionalne svesti ni shvaćanja zajednice interesa svih Hrvata«. Oni nemaju »posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti, i stoga ne mogu biti posebna narodnost«. Dakle, Hrvati »nisu ni pleme ni posebna narodnost«, nego su tek »većito sluga i igračka u tuđim rukama«. Oni se postupno pretapaju u Srbe i nisu čimbenik s kojima bi Srbi trebali tražiti slogu. Umjesto sloge, slijedi borba koja se »mora voditi 'do istrage naše ili vaše'. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost, što žive svuda pomešani sa Srbima i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak«.⁷¹

Za razvitak hrvatsko-srpskih odnosa iznimno važno bilo je doba banovanja Dragutina Khuena Héderváryja (1883.—1903.). Dok se usred Zagreba tiskaju i diljem Hrvatske populariziraju srpski listovi koji se rugaju Hrvatskoj, srpska politička i društvena elita s iznimnom lojalnošću podupire Khuenov režim. Zbog toga je bila logična banova pohvala u *Pozoru* u listopadu 1884. godine: »... U Srbah ima poredak u zemlji i parlamentarni red pouzdane prijatelje. (...) Zato je većina Hrvatah užgana ideami samostalnosti«.⁷² I četiri godine kasnije omraženi je ban za zagrebački *Srbobran* ponovio: »... Hrvatski Srbi su najvjerniji stupovi vlade«.⁷³ Drugim riječima, Khuenov je režim ostavio duboke, mahom negativne tragove u hrvatskoj kolektivnoj svijesti, i bilo je iznimno važno da je baš takav režim uživao snažnu srpsku potporu. Supilo, koga se nipošto ne može nazvati hrvatskim šovinistom i mrziteljem Srba, i naknadno je ovako ocijenio to razdoblje: »Grof Khuen mogao se održati kao ban poglavito zato jer je imao čvrsta oslonu u jednom velikom dijelu našeg naroda u Hrvatskoj: u dijelu srpskome. (...) Od 132 mandata što su ih Srbi imali za pet saborskih perioda Khuenovih izbora, bilo je 130 od naroda srpskoga bez ikakva nasilja izabranih vladinovača, a samo 2 opozicionalca, od koje dvojice je jedan biran pomoću vladinom protiv Hrvata«.⁷⁴ Ta je ocjena prihvaćena i u starijoj historiografiji, u kojoj se navodi da su od 103 srpska zastupnika u Khuenovo doba njih čak 101 bili mađaroni.⁷⁵ I no-

⁷¹ Nikola STOJANOVIĆ, »Do istrage naše ili vaše«, u: *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, prir. Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šimac, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993., 56-61.

⁷² Nav. prema: Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 36.

⁷³ Isto, 37.

⁷⁴ Frano SUPILO, »U Banovini i u Bosni«, u: F. SUPILO, *Politički spisi, Članci — govori — pisma — memorandumi*, prir. Dragovan Šepić, Znanje, Zagreb, 1970., 428-432.

⁷⁵ Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb, 1938., 258.

vija, temeljitija i pouzdanija istraživanja, u biti potvrđuju tezu o simbiozi veliko-mađarskih i velikosrpskih ciljeva, koja se ogledala i u iznimno velikoj potpori srpskih zastupnika Khuenovu režimu.⁷⁶

Ako se može reći da je donekle logično objašnjenje kako se Khuen u banskoj Hrvatskoj — poput Kállaya u BiH — naslanjao na Srbe zato što je obrenovićevska Srbija nakon potpisivanja Tajne konvencije s Austro-Ugarskom (1881.) bila u lojalnom savezu s Austro-Ugarskom,⁷⁷ to objašnjenje Khuenove taktike daje samo djelomičan odgovor na pitanje: zašto su Srbi pristajali na takvu ulogu u banskoj Hrvatskoj, i zašto su se u Dalmaciji, gdje Khuena nije bilo, protivili sjedinjenju te pokrajine s banskom Hrvatskom, te dalje, zašto su burno negodovali zbog okupacije i kasnije aneksije BiH. Odgovor očito treba tražiti u dugoročnoj, strateškoj orijentaciji srpskog nacionalizma, a ne samo u kratkoročnim ciljevima ni primarno u politici Beča i Pešte. Upravo zato i motivi za sklapanje privremenoga sporazuma s Austro-Ugarskom počivaju u vanjskopolitičkim prilikama koje su silile Srbiju da žurno parira bugarskim i albanskim kombinacijama koje su ugrožavale njezine planove na jugu,⁷⁸ a ne u odustanku od planova širenja prema zapadu.

Takvo držanje srpske inteligencije i političkih krugova izazivalo je razumljivu reakciju hrvatske strane. I oni hrvatski političari koji su zagovarali južnoslavenske koncepcije rješenja hrvatskog pitanja bili su svjesni da srpska suradnja s protuhrvatskim sustavom, pa čak i tendencija za odvajanjem Srba iz Hrvatske, u javnosti postaje obilježjem čitave srpske zajednice, ne samo njezine elite. Zato je i bivši član kluba Narodne stranke Ivan Kukuljević Sakcinski u Saboru u ljeto 1884. primijetio: »... Nije tajna, da se s mnogih strana u Hrvatskoj i Dalmaciji spočituje Srbom, da oni žele oteti Hrvatima ime i zatrti, da proganjaju pravo Hrvatske«.⁷⁹ Khuenovo je razdoblje takvo uvjerenje samo zaoštrilo: dok je hrvatstvo proganjeno, u Hrvatskoj — kako se izrazio Supilo — jedva da je bilo odrasla Srbina koji se nije izravno ili neizravno okoristio Khuenovom politikom.⁸⁰

U opisu korijena takve ocjene zapravo se ne razlikuju radikalniji protusrpski banovinski pamfleti nastali u krugu oko dr. J. Franka, za koga srpske ustanove u Hrvatskoj šire »mržnju, fanatizam proti svemu, što je hrvatsko«,⁸¹ od ocjena dal-

⁷⁶ Opš. Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, passim; N. RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881—1892.*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta Zagreb, 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*.

⁷⁷ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960., 15-16.; Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997., 70.

⁷⁸ Momir SAMARDŽIĆ, »Politika Srbije prema Bugarskoj i Tajna konvencija iz 1881. godine«, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, Novi Sad, 2005., br. 71-72, 29-42.

⁷⁹ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, 136.

⁸⁰ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Kultura, Zagreb, 1953., 115.

⁸¹ Josip FRANK, »Interpelacija o srpskoj propagandi u Pakracu, izrečena 5. veljače 1897.« u: *Nekoliko govorah Dra. Josipa Franka, zastupnika naroda križkoga kotara izrečenih u Hrvatskom saboru za zasjedanja od 19. studenoga 1896. do 8. veljače 1897. (Po stenografskih bilježkah)*, Zagreb, 1897., VIII.

matinskog pravaša F. Supila, koji u ranoj fazi političkog djelovanja na južnohrvatskoj periferiji uočava poguban utjecaj srpske ideologije i smatra da njegovu, Supilovu koncepciju hrvatsko-srpske suradnje, ugrožava upravo srpsko držanje: »Braća Srbi i u Banovini i u Dalmaciji, i u Bosni i Hercegovini, gone svoju politiku ekskluzivizma, druže se svuda gdje mogu s tuđinom na zator imena, razvoja i državnog ujedinjenja Hrvatske. 'Posrbite se svi — dovikuju oni Hrvatima — pa je sloga gotova!' (...) Svi dosadašnji pokušaji da se dođe do sloge i sporazuma sa Srbima izjaloviše se, dapače, takvi pokušaji nijesu za ino služili nego da se pooštre zadjevice i da Hrvatima bude oteto i ono što je imao.«⁸² A unatoč svemu tome, iako su se i dalje razmjerno često događali prijepori uvjetovani različitim gospodarskim i kulturnim interesima, zagovornici hrvatsko-srpske sloge, pa i jedinstva, pred kraj su stoljeća mogli s optimizmom gledati u budućnost.⁸³ I, što je paradoksalno, kako je naknadno primijetio jedan od najradikalnijih srpskih zagovornika tzv. narodnog jedinstva, Svetozar Pribićević, ideja narodnog jedinstva bila je puno popularnija među Hrvatima »nego u Srba koji su svoju posebnu individualnost i svoje ime čuvali ljubomornije nego Hrvati.«⁸⁴

Vrijeme tih previranja doba je Matoševih mladosti, doba njegova sazrijevanja i ulaska u književni život. Unatoč hrvatsko-srpskim okapanjima, oštrica hrvatskog otpora uperena je ipak protiv bana Khuena i mađarskog imperijalizma. U toj se klimi oblikuje Matošev snažni nacionalni osjećaj koji će doći do izražaja u gotovo svakom njegovu djelu. Zato Matoša nije moguće ni čitati ni shvatiti dok se ne pronikne u njegovo osjećanje hrvatskog pitanja i u njegovo shvaćanje položaja Hrvatske. Za nj je hrvatski nacionalizam misao etike, prava i slobode.

Da je između Hrvatske i slobode stavlja znak jednakosti, može se zaključiti iz pisma Andriji Milčinoviću, pisanog na Uskrs 1901. godine: »Vi se smješcate riječima Hrvatska i sloboda, a te bi riječi mogle biti našom vjerom — jedinim ciljem životnim. Bez tog je cilja smiješno hrvatski pisati, smiješno možda i živjeti onima, koji nemaju drugog vjerovanja. Ta vjera nije ljubiti krdo, koje se zovu Hrvati, nego ljubiti svoju energiju, svoju budućnost, svoj jezik — dobra neizvediva bez neke sloge i zajedničkog stupanja.«⁸⁵ Tu sintezu Hrvatske i slobode Matoš nalazi u Starčeviću odnosno u pravaškoj ideologiji. U članku »Hrvatska misao«, objavljenom u frankovačkom *Hrvatskom pravu* na Badnjak 1907. godine, uoči još jednoga »tužnoga hrvatskog Božića«, on — vojni bjegunac i emigrant — sa sjetom govori o svom narodu koji se nalazi »među razbaštinjenima Europe«, jer je Hrvatska još uvijek tek misao, a ne zbilja. No unatoč tomu:

»Hrvatska misao još je uvijek prije svega misao oslobođenja, dakle prije svega misao etična.

⁸² F. SUPILO, »Program«, *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, 1/1891, br. 1 (7. veljače), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 99-104. (99.).

⁸³ Stanoje STANOJEVIĆ, *Istorija srpskoga naroda*, 3. izdanje, popravljeno, Beograd, 1926., 390-391.

⁸⁴ Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1990., 18.

⁸⁵ Matošev pismo A. Milčinoviću, na Uskrs 1901., *SD*, XIX., 338.

Ideja patriotizma najrealniji je oblik altruizma. Živuci za narod, živim za drugoga, za čovječanstvo i isto dobro [istodobno? Op. T. J.] zadovoljavam posebnost svoje individualnosti. (...) Misao patriotizma, misao hrvatstva je prije svega misao etična, jer je misao moralnog oslobođenja. Ropstvo je nenormalno i nemoralno: to je glavna nauka Spasitelja i Revolucije, to je lekcija i našeg vođe A. Starčevića, jer mu je patriotizam nadasve misao etička u tolikoj mjeri da je njegova politika često jednostrano moralisanje...«⁸⁶

Čitavoga svog života on se priznaje sljedbenikom dr. Ante Starčevića: od đakčkoga doba kad učenicima drži vatrene starčevićanske govore, do smrtne postelje na kojoj je ponovio: »Stekliš sem bil i stekliš bokibogme bum vumrl.«⁸⁷ Zato nikad ne dvoji o tome da je »starčevićanstvo sinonim hrvatskog nacionalizma.«⁸⁸ U svibnju 1910. piše: »U osnovi Hrvat i pravaš je jedno, a naše narodno prokletstvo i dolazi otuda što je pravaštvo bilo stranka, a ne cijeli narod, jer je misao starčevićanstva ideja narodnosti hrvatske, misao našeg nacionalizma, koja bi morala u čvrsti red skupiti sve naše stranke...«⁸⁹

Prema njegovu shvaćanju, samo je starčevićanstvo izvorna i čisto hrvatska misao, nasuprot koje stoje slavenska (jugoslavenska) i anacionalna, antinacionalna i internacionalna ideologija, koje zagovaraju ostale stranke u Hrvatskoj.⁹⁰ Hrvatski se nacionalizam tako definira ne samo pozitivno, kao učenje A. Starčevića i Eugena Kvaternika, nego i negativno, kao negacija svake nehrvatske, nadnacionalne ili internacionalne misli. On pretpostavlja postojanje hrvatskog naroda kao posebnog naroda, i teži stvaranju hrvatske države kao prirodnog okvira za obranu i prosperitet tog naroda. Pritom narod ne određuju ni rasa ni jezik, nego zasebna povijest i zaseban povijesni i kulturni razvitak: »Danas nema države i naroda a da nije idealno zajedništvo različitih rasa, različite krvi, različitih pasmina.«⁹¹ Upravo činjenica da je svijest o zajedničkoj povijesti i razvitku važnija od rasnih, vjerskih ili političkih značajki, onemogućuje postojanje drugog naroda i drugoga narodnog imena u Hrvatskoj. Prema klasičnom obrascu po kojem pravaški ideolozi nisu prihvaćali mogućnost da izvan hrvatskoga političkog naroda postoji u Hrvatskoj koji drugi, Matoš nastavlja: »U Hrvatskoj, također zemlji raznih rasa, raznih plemena, može postojati samo jedan narod — narod hrvatski, samo jedna kultura i samo jedna politika: politika i kultura hrvatska; eto, to je osnovna misao starčevićanstva, temelj hrvatskog nacionalizma. Glavne su mu negacije nagodbenjaštvo — odricanje suverenosti hrvatske države — i slavosrptvo — odricanje suverenosti hrvatskog imena kao imena narodnog.«⁹²

⁸⁶ »Hrvatska misao«, *SD*, XV., 166-167.

⁸⁷ D. JELČIĆ, *Matoš*, 254.

⁸⁸ »Sastanak naših srednjoškolača«, *SD*, XV., 173.

⁸⁹ »Saborske bilješke. Povodom Lorkovičevog govora«, *SD*, XV., 246.

⁹⁰ »Sastanak naših srednjoškolača«, *SD*, XV., 173.

⁹¹ *Isto*.

⁹² *Isto*.

Za nj je patriotizam moralna obveza. Zato se srami »svih koji nisu hotimice Hrvati, stidimo ih se to više što su veći umjetnici.«⁹³ U takve će redovito ubrajati, primjerice, Ivana Meštrovića. Pišući početkom 1907. iz Beograda M. Ogrizoviću, Matoš spominje: »Tu je Meštrović, ali ja se čuvam, da s njim ne dodjem u dodir. Ja sam apsolutno tolerantan za sve osim za hrvatstvo, a taj bivši čobanin baš s time trguje. (...) Baš zato što Hrvatsku iznevjeravaju ljudi velikog dara, hrvatstvo izgleda glupanima sinonim gluposti, pa ga se odriču kao svjedočbe siromaštva.«⁹⁴

Matoša strahovito iritiraju pokušaji da se hrvatstvo identificira »sa svim što je reakcionarno, glupo i zaostalo.«⁹⁵ Jer, kaže on 1902., sloboda je »temeljna misao naše pjesme, (...) divni zavjet slobodoljubnih otaca«, pa zato »pjesma oslobođenog naroda ne može biti drugačija nego opozicionalna pjesma i zato je hrvatski pjesnik i hrvatski politički oporbenjak tako blizu jedan uz drugoga, da su često obojica u jednoj osobi.«⁹⁶ Starčevića on veliča, jer »Stari bijaše jedan od najliberalnijih, najslobodoumnijih Hrvatah.«⁹⁷ Kad se pravaštvo — na usta M. Marjanovića — napada zbog tobožnjeg dogmatizma i nesnošljivosti, Matoš 1907. odgovara vehementno: »Nije istina da su 'svi napredniji elementi bliži obzorašima, a daleko od dogmatizma pravaških teorija', jer su glavni obzoraši vitezovi sv. Grurga, jer je pravaštvo daleko slobodoumnije već po svom trovjerskom narodnom programu koji je — kako tvrdi objektivni kritičar — i samog dra Franka natjerao među liberalce, i napokon, jer ima i danas pravaških i 'modernih elemenata'«. ⁹⁸

Upravo zbog toga umjerenoga pravaškog liberalizma, Matoš je sve vrijeme emigracije, pa i prvu godinu i pol života nakon povratka iz nje, čvrsto vezan uz frankovačku stranku.⁹⁹ Njegov odnos prema stranačkom prvaku J. Franku, koji je stranku vodio i u razdobljima kad joj formalno nije bio predsjednikom, razmjerno je složen. Na nj utječe kombinacija ideološko-političkih i osobnih razloga. Frank imponira Matošu i kao osoba i kao čovjek pun energije i dinamizma, a nije nevažno ni to da mu je pomogao u najtežim trenutcima. Matoš ga doživljava kao personifikaciju liberalnog pravaštva i kao živi dokaz da snošljivo i slobodarsko pravaštvo, upravo po Starčevićevu modelu, može privući i za svoje

⁹³ »Pariz, 15. svibnja [1900.]«, *SD*, III., 155.

⁹⁴ Matoševo pismo M. Ogrizoviću od 29. siječnja 1907., *SD*, XX., 29-30. U Matoševoj se korespondenciji nalazi i pismo što mu ga je Meštrović uputio iz »Spljeta« 11. listopada 1905. Nije Meštrović u tom pismu — kao Čerina, primjerice — izjavio da mrzi Zagreb čak više od Beča, ali nije zatajio kako mu se »ipak čini da u Beogradu usprkos svih nedostalica ima najviše našeg narodnog karaktera, te držim da bi se najlakše dalo što poduzeti, a da Vam pravo kažem i najmiliji su mi Srbi« (*SD*, XX., 274.). Nije poznato je li mu Matoš odgovorio i kako.

⁹⁵ »Gore od uma«, *SD*, XIII., 98.

⁹⁶ »Odjek s proslave 'Kola'«, *SD*, XV., 38.

⁹⁷ »Mlada Hrvatska«, *SD*, VI., 35.

⁹⁸ »Sintetična kritika«, *SD*, IV., 218.

⁹⁹ Naravno, liberalno-demokratske ideje Matoševa vremena nešto su sasvim drugo od neoliberalizma današnjeg doba. (S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 246.)

ideale zagrijati i one koji nisu Hrvati podrijetlom, i koji su sazreli i formirali se u potpuno drugačijem ozračju.¹⁰⁰

A unatoč porastu antijudaističkog raspoloženja u Europi, što se mjestimice prelijevalo i u hrvatske zemlje, »čisti« pravaši su na tu bolest ostali imuni. Očito na njihov poticaj u stranačkoj tiskari tiskaju se zbirke dokumenata kojima se osuđuju progoni Židova kroz povijest,¹⁰¹ a jasno to proizlazi i iz saborskoga govora, koji je u Saboru 1897. izrekao književnik i predsjednik stranke Eugen Kumičić, koji je vladu optužio da je »kriva velikim smutnjam u narodu«, među kojima je i najnovija — raspirivanje antisemitske propagande.¹⁰² U tom je govoru Kumičić ponovio klasična pravaška stajališta sljedećim riječima:

»... Ja nisam filosemita ni antisemita.

Ja štujem svačiju vjeru, a svoju ljubim. Ja sudim ljude po njihovih činih, a ne po vjeri. U svakoj vjeri imade ljudih poštenih i nepoštenih, ali ovako nedostojno razdraživati proti ljudem koji su se tu nastanili i pomalo bivaju Hrvati — a neki su se sasvim već pohrvatili — to je nedostojno naobraženih ljudih, to je sramota! (...)

Nemojmo razdraživati proti Židovom, nego nastojmo da postanemo dobri Hrvati. I ja držim da će ona stranka u Hrvatskoj, koja će znati oduševiti Izraeličane za našu domovinu, time steći veliku zaslugu. A ne će ih nikada oduševiti ako će ih pogrdivati. Kad su već ovdje, što ćete učiniti s njima? Kako ćete ih protjerati iz Hrvatske? Mislite ih poklati? Sramota! Poštujte ih kao svoje sugrađane, da postanemo što bolji Hrvati, kako su u Italiji dobri Talijani, u Franceskoj dobri Francezi... (...)

Naša je domovina tužna, toliko je u njoj strašnih pitanja, pa da još vjerskim pitanjima razdružujemo narod!«¹⁰³

Te su riječi izdanak najautentičnijeg pravaštva i morale su imponirati jednomu slobodnom duhu kakav je bio Matoš. Kao pravašu, njemu nije smetalo Frankovo židovsko podrijetlo: bio mu je važan njegov nacionalno-politički izbor.¹⁰⁴ Taj je izbor, prema Matoševoj ocjeni, ujedno bio jamstvo slobodarskog duha u stranci i kulturnog modernizma u Hrvatskoj. Zato on, primjerice, tužeći se da je

¹⁰⁰ To, dakako, nije zapreka da se u srpskoj historiografiji i u najnovije doba govori o Starčevićovoj »šovinističkoj zaslepljenosti« i »rasistički obojenim shvatanjima«. (S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 23.)

¹⁰¹ *Nekoji nazori i zapovjedi (sic) sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja izraeličana*, 3. izdanje, Naklada Trpimir, Zagreb, 2010.

¹⁰² Evgenij KUMIČIĆ, »Govor o osnovi Zakona o proračunu za godinu 1897.« od 12. prosinca 1896., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*, prir. D. Jelčić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 221. Više o Kumičićevoj političkoj aktivnosti vidi: S. MATKOVIĆ, »Politički profil Eugena Kumičića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, u: *Izabrani portreti pravaša*, 37-47.

¹⁰³ E. KUMIČIĆ, »Govor u raspravi o zakonskoj osnovi o štampi«, od 16. siječnja 1897., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*, 234-237.

¹⁰⁴ Andriji Milčinoviću on na Uskrs 1901. piše, između ostaloga: »Frank, kaki bio da bio, je jedini, koji radi, koji se kreće, koji se ne blamira. Židovi danas nisu više, amice, robovi; danas su oni europska aristokracija, europski haračlije, simpatičniji od popovskih stjenica«. (*SD*, XIX., 338.)

vodstvo Matice hrvatske prešlo preko obećanja da će mu tiskati knjigu, 22. srpnja 1907. piše Milanu Ogrizoviću kako i u pravaškim redovima nesumnjivo ima onih što bi njega, Matoša, rado izigrali: »Što bi mi [Zvonimir] Vukelić pomogao, kada bi n. pr. odbor stranke pod pritiskom popova ili njihovih pomagača zaključio, da se moji rukopisi više ne primaju? Evo, to su razlozi moje frankovštine, moje velike simpatije za Josipa Franka, borbe, da nam on, 'Židov' i liberal, ostane šef. Srušivši njega, Šegvići i Milobari bi srušili liberalnu, modernu, naprednu struju u stranci, izgubili bi sve nezasukane elemente u omladini, predali bi ih naprednjaštvu i serbežu, a ja — ja bih pao među kompromitovane, među Štranofovcе, trunuo bi sa 'čifutima' stranke na djubretu, zajedno s Kršnjavim i svim modernistima stranke, gdje i tebe vidim...«.¹⁰⁵

A da se on sâm osjeća katolikom i da su Hrvati »narod triju vjera« ponovit će Matoš puno puta.¹⁰⁶ U »Intimnim mislima i impresijama« iz ožujka 1907. on piše: »Starčevićanstvo, kao misao naroda od tri vjere, ne može biti klerikalno i mora biti tolerantno u vjerskom pitanju.«¹⁰⁷ Ista se misao ponavlja i u programatskom tekstu objavljenom u siječnju 1912. u časopisu *Mlada Hrvatska*, s potpisom »uredništvo«, koji se pripisuje Matošu.¹⁰⁸ Matoš u sastavnice starčevićanstva dosljedno i neumorno ubraja toleranciju i konzervativizam, idealizam i individualizam, evoluciju nasuprot revolucije, demokratizam nasuprot otuđenog aristokratizma, ali istodobno aristokraciju duha i legitimistički osjećaj.¹⁰⁹ U svibnju 1910. ističe kako su sloboda i demokracija pretpostavke nacionalne integracije, uvjeti da se i nekatolici privežu uz hrvatsku nacionalnu misao: »Dokle god bude Srbija u uspoređenju s Hrvatskom politički ideal, dokle god Hrvatska ne postane zemlja najširih sloboda, zemlja prosvijećene demokracije u posjedu svih svojih prava, srpstvo će kod nas, naročito među pravoslavcima, uvijek naći svojih političkih proselita i separatista.«¹¹⁰

Bitno obilježje Matoševa shvaćanja hrvatskog nacionalizma jest njegova okrenutost suradnji među narodima, a napose Zapadu, Europi. U predgovoru »Našim ljudima i krajevima«, datiranom 13. lipnja 1910., Matoš kaže: »Osnovna misao mog novinarstva bijaše hrvatski slobodoumni, zapadnom čistom kulturom potencirani, individualistični nacionalizam.«¹¹¹ A u eseju »Narodna kultura« (1909.), iznimno važnom za shvaćanje njegova poimanja narodnoga i nacionalističkoga, izrekao je nekoliko ključnih postulata oko kojih se okupljalo liberalno naciona-

¹⁰⁵ SD, XX., 40.

¹⁰⁶ Tako npr. u članku »Jezuitska kritika« iz srpnja 1906. (SD, XIII., 82.) ili u članku »Društvo za slobodnu misao« iz rujna 1907. (SD, XV., 146-149.).

¹⁰⁷ SD, XVI., 203.

¹⁰⁸ »Mlada Hrvatska«, SD, XVI., 51-56.

¹⁰⁹ »Naša omladina«, SD, XV., 212-213.

¹¹⁰ »Mi i oni«, SD, XIV., 88-89.

¹¹¹ »Čitaocu«, *Naši ljudi i krajevi. Portriti i pejzaži* (1910.), SD, IV., 84-85.

lističko pravaštvo.¹¹² Matoš ne osporava, nego se zalaže za izgradnju »što intenzivnije nacionalne kulture«. No, nacionalna kultura ne može i ne smije biti zatvorena, samodostatna, izolacionistička:

»Nema ni jedne europske književnosti a da nije nastala pod utjecajem tuđe. Prema tome je studij tuđih kultura najbolje sredstvo za podizanje svoje i najbolji je nacionalista onaj koji je dobar Europejac. Pa kakve bi i svrhe imala nacionalna kultura da se njom može koristiti tek jedan narod? One vrijednosti koje vrijede tek jednoj rasi, inferiorne su vrijednosti. Samo ovakva narodna kulturna stečevina koja može postati sveopćom i čovječanskom, samo takva stečevina je velika narodna stečevina. (...) Danas je kultura to nacionalnija što je europskija. Najjači, najvitalniji nacionalizmi su oni koji su najmanje nacionalni, jer snaga narodne kulture nije u sposobnosti odbacivanja, eliminacije, već u moći primanja, apsorbiranja što više tuđih elemenata.«¹¹³

To, međutim, nipošto ne znači odricanje od nacionalne baštine i tradicije. Baš naprotiv, on piše:

»Ja ne mogu razumjeti narodne umjetnosti, otrgnute od temelja naše narodne kulture' — veli Richard Wagner koji baš neće biti manje moderan od naših modernista. Naša lijepa knjiga mora prije svega biti narodna, jer je narodna pjesma, temelj naše pismenosti, estetična kao djela najnepomirljivijeg artizma. Duh hrvatski je par excellence i od rođenja estetičan. Naša knjiga mora biti u čistom hrvatskom duhu, tj. u čistom hrvatskom slogu, a čistoga hrvatskog stila nema bez čistoga hrvatskog jezika.

Narodne kulture nema bez prirodnog razvitka, dakle bez slobode. Književnost mora ponajprije biti slobodna, a slobodne književnosti nema bez slobode narodne. Zato je svaki hrvatski književnik najprirodniji i najčišći zatočnik hrvatskog jezika i hrvatske slobode.

Čuvanje dragoga, slatkoga, svetoga jezika pradjedovskoga, obrana i borba za njegovo oslobođenje, evo zajedničkoga temelja hrvatskomu književnomu radu, evo prirodne tendencije cijeloj našoj književnosti.

Kao najglavniji izraz neoslobođenoga naroda i nosilica njegovih uzora, naša književnost treba nositi vidljiv pečat vjekovnoga i neslomljivog nastojanja da Hrvat bude slobodan u slobodnoj Hrvatskoj.¹¹⁴

Makar bio stalno zaokupljen slobodom i sudbinom Hrvatske, on ne idealizira ni Hrvatsku niti Hrvate. »Croatia Croatae lupus«, »Hrvatska je Hrvatima vuk«, napisao je Matoš početkom 20. stoljeća u jednu od svojih bilježnica.¹¹⁵ Znao je pisati — kao Milčinoviću u ožujku 1901. — da je možda i nesreća roditi se Hrva-

¹¹² Esej je nastao u povodu govora dr. Đure Arnolda, nekadašnjeg Matoševa profesora, tada predsjednika Matice hrvatske, održanog 25. ožujka 1909. i objavljenog pod naslovom »Jedinstvena hrvatska narodna kultura« u Prilogu zagrebačkih *Narodnih novina* od 10. travnja 1909. godine. Usp. SD, IV., 424.

¹¹³ »Narodna kultura«, SD, IV., 267-269.

¹¹⁴ »Književnost i književnici«, SD, IV., 291.

¹¹⁵ »Bilježnica III.«, SD, XVII., 265.

tom.¹¹⁶ Da ta misao nije bila izraz samo njegova trenutnog raspoloženja, nego i možda dubljeg promišljanja, svjedoči i zapis iz 1898. ili 1899. godine: »Ja imam medju Hrv.[atima] najmanje prijatelja«,¹¹⁷ kao i fragment pisma što ga je Kršnjaviju pisao iz Beograda nekoliko godina kasnije: »Na žalost moju moram reći, da ovdje nemam toliko neprijatelja kao u Hrvatskoj. Samo Hrvat zna mrzjeti Hrvata«. ¹¹⁸

Ali to ne znači da je ikad, u ijednom trenutku bio spreman odreći se Hrvatske. Naprotiv! Na samu Novu godinu, 1. siječnja 1901., nostalgично piše iz Pariza kako bi volio »gaziti đubre moje otadžbine od ovog glatkog pločnika, tvrdog kreveta starih kokota i starih boema«. ¹¹⁹ I u najtežim je trenucima zadržao optimizam i vjeru u svjetliju budućnost Hrvatske, pa Tkalčiću u veljači 1902. ne taji: »Ja ne ljubim Hrvatsku zbog glupana, nego zbog sebe i zbog onih koji nisu glu-pani, a tih još ima, hvala Bogu«. ¹²⁰

○ Srbima i Srbiji: između realnosti i iluzija

Ima u Matoševim spisima mnoštvo dokaza da mu pojmovi pleme, narod i nacija nisu sasvim jasni, i da ih ne primjenjuje uvijek u istom značenju. ¹²¹ No, unatoč tomu se na temelju objavljenih tekstova, a napose na temelju bilježnica i pisama, u kojima tom pitanju pristupa slobodnije i nesputanije, mogu dosta pouzdano opisati i analizirati njegovi odnosi prema srpstvu i Srbiji. To je zapravo tema kojoj se stalno vraća, dijelom zato što je svjestan njezine važnosti, a dijelom i zato što je Srbija obilježila njegov život u svakom pogledu. U Srbiji je, kao što je spomenuto, u dva navrata dulje boravio: oba puta po približno tri i pol godine (kolovoz 1894. — siječanj 1898. te kolovoz 1904. — siječanj 1908.). To nije bilo razdoblje samo burnih događaja u njegovu životu, nego istodobno — ili još više — vrijeme dramatičnih previranja u Hrvatskoj i u Srbiji, a ujedno vrijeme kad se hrvatska inteligencija osjetila ponukanom posve jasno i otvoreno se odrediti prema južnoslavenskoj misli i programu, pa samim time i prema Srbiji i srpstvu.

Pravaštvo, kao što je spomenuto, prema širenju srpske nacionalne misli u hrvatskim zemljama ima negativno stajalište, pa je razumljivo da i Matoš u vrijeme svog dolaska u Srbiju osjeća nelagodu i rezerve. U Srbiji je imao daljnje rodbine: njegov rođak po majci Franjo Schams bio je u tazbinskom srodstvu sa srpskom kneževskom obitelji Obrenović. ¹²² No, unatoč tome se s velikom vjerojatnošću

¹¹⁶ Matoševu pismo A. Milčinoviću, 13. ožujka 1901., *SD*, XIX., 333.

¹¹⁷ »Bilježnica II.«, *SD*, XVII., 142.

¹¹⁸ Matoševu pismo I. Kršnjavome od 17. ožujka 1907., *SD*, XIX., 221.

¹¹⁹ »Pismo iz Pariza. Impromptu. Pariz, 1. siječnja 1901.«, *SD*, III., 262.

¹²⁰ Matoševu pismo V. Tkalčiću od 23. veljače 1902., *SD*, XX., 148.

¹²¹ Da je Starčevićev prijevod francuskog termina »la race« riječju »pasmına«, unatoč pokušaju da ostane neutralan, izazvao i neželjene posljedice, pa i kod samoga Matoša, primijetio je S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 251-252.

¹²² D. JELČIĆ, *Matoš*, 53-55, 272.

može smatrati da to nije imalo nikakva utjecaja na Matoševo dezertiranje, kao i to da njegov bijeg iz vojske upravo u Srbiju nije motiviran političkim nego praktičnim razlozima (jer, kamo je u to doba mogao emigrirati iz Kutjeva?). Sâm bijeg očito nije bio plod dugoga razmišljanja i planiranja — u kome bi imao na umu moguću pomoć utjecajnog rođaka — nego je, kao i puno toga u Matoševu životu, plod trenutnog raspoloženja. Zato se i dogodilo da njegov rođak u to doba uopće nije bio u Srbiji, pa se na nj uzaludno pokušao pozvati. ¹²³ Iz toga, kao i iz činjenice da se Matoš u Beogradu više zapravo nikad i ne poziva na Schamsa, gotovo je sigurno kako ta njegova obiteljska veza nije imala nikakva utjecaja na odluku da pobjegne u Srbiju.

Što je tada zapravo mislio o Srbiji i Srbima, pokazuje njegovo kronološki prvo pismo, upućeno ocu krajem rujna 1894. iz petrovaradinske tvrđave. U njemu objašnjava povratak iz Mačve u Srijem, gdje je nakon nekoliko tjedana uhićen i strpan u pritvor: »U Srbiji sam bio već drugi dan moga bijega. Ali antipatija prema Srbadiji i misao, da svoje mile i drage neću možda nikada više vidjeti, ponuka me, da se vratim«. ¹²⁴ I deset godina kasnije, kad ponovno dođe u Srbiju, Matoš ne će izmisliti političke razloge, nego će javno kazati da je osobna sloboda, a ne politički razlozi, bila ono što ga je 1894. ponukalo na bijeg u Srbiju. ¹²⁵ No, i opet je iz petrovaradinskog pritvora u rujnu 1894. ponovno pobjegao u Srbiju.

Svega nekoliko dana nakon toga od srbijanskog ministra prosvjete i crkvenih poslova zatražio je da mu se dopusti nastavak školovanja na beogradskoj gimnaziji. Nije mu do bohemskog načina života, a svjestan da će mu otac teško oprostiti bijeg iz vojske, prisiljen je tražiti kruh. Vojnom je bjeguncu kretanje ograničeno, a na nj se uvijek gleda sa stanovitom sumnjom. Zato se Matoš ogleđa za bilo kakvim izvorom za osiguranje egzistencije. Kako proizlazi iz pisma bratu Leonu iz listopada 1894. razmišljao je i o vojnoj akademiji, a očito nije otklanjao ni mogućnost da dobije srbijansko državljanstvo. No, vrata državne službe su mu zatvorena, »jer još nisam državljanin, jer nisam vlah i nemam protekcije«. To pismo, natopljeno nostalgijom, Matoš obogaćuje nizom usporedba između Zagreba i Beograda, između Hrvatske i Srbije, između Hrvata i Srba. I pritom zaključuje: »Jedino, čime B[eograd] natkriljuje Zagreb, električni je tramvaj

¹²³ Iz Matoševa članka »Uspomene«, objavljenog deset godina kasnije, može se zaključiti kako se pozivanjem na Schamsa pokušao izbaviti iz beogradskoga redarstvenog pritvora, u koji je bačen nakon što je ilegalno ušao u zemlju. No ondje mu rekoše »da je moj ujak dr. Schams, državni kemičar, nedavno otpustovao«. (»Uspomene«, *SD*, IV., 266.; »Nedovršena autobiografija«, *SD*, V., 289, 291.)

¹²⁴ Pismo Augustu Matošu, *SD*, XIX., 254. Ipak bi za pouzdaniju ocjenu bilo korisno kad bismo znali na koji je način ovo pismo poslano i kako je prispjelo naslovniku. Ako je bilo podvrgnuto vojnoj odnosno zatvorskoj cenzuri, ne bi se mogla isključiti ni mogućnost da Matoš svoje prave osjećaje prema Srbiji prikriva, iako za to — u doba Khuena u Hrvatskoj, a Obrenovića u Srbiji — i nije bilo osobita razloga.

¹²⁵ »Mene je u Srbiju dovela želja za osobnom slobodom«, kaže on u »Uspomenama«, objavljenima ujesen 1904. u beogradskoj *Slobodnoj reči*. (*SD*, IV., 261.) Ne protuslovi tomu druga njegova molba za nastavak školovanja, na koju ćemo se vratiti niže.

i rasvjeta». Sve ostale usporedbe između Beograda i Zagreba, Srbije i Hrvatske — Khuenove Hrvatske! — idu u prilog Zagrebu i Hrvatskoj. Štoviše, Matoš je za svega mjesec-dva naučio: »Sada mi nije čudo, što postoji između Srpstva i Hrvatstva tako grozan konflikt, sada, kada sam se zaista uvjerio, da nas sa Srbima veže samo — jezik. — I karakterom se Hrvat i Srbin vrlo razlikuju.«¹²⁶ Ironično potpisujući to pismo kao »Gustl, novi Vlah«, Matoš u nj uvršćuje dirljivu i patetičnu, iako literarno ne osobito vrijednu pjesmu »Domovini iz tuđine«, u kojoj sanja o slobodnoj i neovisnoj Hrvatskoj, jer »Smrt je ovo grozno grobovanje / A sloboda u toj tuđoj zemlji / Teža mi je, nego robovanje!«.¹²⁷

Vlasti Kraljevine Srbije odbile su 25. listopada 1894. njegovu molbu za nastavak školovanja.¹²⁸ Bilo je to svega nekoliko dana nakon što je bratu Leonu napisao spomenuto pismo. Bez mogućnosti školovanja, bez ikakvih prihoda, osuđen na pomoć pojedinaca koji su ga osobno simpatizirali zbog duhovitosti, šarma i literarnoga dara, u proljeće iduće godine ipak je nastavio s književnim radom. Piše tada sestri Danici kako je stekao »prekrasnog prijatelja«, sina predsjednika vlade i kraljeva prijatelja.¹²⁹

Riječ je, naime, o jednom od najbližih Matoševih beogradskih prijatelja, Boži S. Nikolajeviću, čiji je otac Svetomir bio jedan od utemeljitelja Radikalne stranke, istaknuti slobodni zidar i suosnivač beogradske masonske lože *Pobratim*, načelnik beogradske općine, rektor tamošnjeg sveučilišta, predsjednik vlade i Narodne skupštine, državni vijećnik (»savjetnik«), član senata, predstavnik Kraljevine Srbije u Interparlamentarnoj uniji i diplomat. Taj je B. S. Nikolajević u proljeće 1928. u zagrebačkim *Novostima* objavio zanimljive uspomene na drugovanje s Matošem, pune simpatija prema hrvatskome književniku, ali ne bez političke tendencije.¹³⁰ Nikolajević je opisao kako je Matoš u Beogradu živio u vrlo skromnim prilikama, obavljajući sav svoj književni rad »za kavanskim stolom«.¹³¹ Glavni njegov prihod u prvome razdoblju bili su koncertni nastupi na svečanim primanjima u uglednijim kućama i stranim poslanstvima.¹³²

Dvanaestak godina kasnije sâm će Matoš ustvrditi da je Beograd u doba Obrenovića bio veseliji nego poslije, i da su ga njegovi srpski prijatelji prigrlili unatoč tomu što je nastupao kao »ljuti stekliš«, a samo su mu »napredni Hrvati i

¹²⁶ Matoševo pismo bratu Leonu: »Ne znam datuma. Srijeda«, Beograd, u listopadu 1984., *SD*, XIX., 281-287.

¹²⁷ *Isto*, 284-285.

¹²⁸ D. JELČIĆ, *Matoš*, 15, 80.

¹²⁹ Matoševo pismo sestri Danici Matoš, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271. Matoševa sestra Danica (1876.—1962.) poznata pijanistica i operna solistica, nakon glazbenog školovanja u Zagrebu i Beču nastupala na brojnim europskim pozornicama, te se na koncu udala za švedskog baruna. (D. JELČIĆ, *Matoš*, 54.) U ostavštini Ive Politea, što se čuva u Hrvatskome državnom arhivu, postoje i dokumenti o sporu između Matoševe braće i sestara o autorskim pravima nakon književnikove smrti.

¹³⁰ Boža S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. *Matoš In Memoriam*, 65-98.

¹³¹ *Isto*, 75.

¹³² *Isto*, 78.

njihovi srpski politički saveznici crne kolače u torbu uvaljivali...«.¹³³ Suradivao je on u to prvo vrijeme u beogradskim listovima i u sarajevskoj *Nadi*, koju je uređivao Kosta Hörmann, upravni činovnik bosanskohercegovačke Zemaljske vlade.¹³⁴ Iako naizgled tek literarni, taj je časopis, koji je od 1894. do 1903. izlazio dva puta mjesečno, naizmjenice latinicom i ćirilicom, imao i nesumnjivu političku tendenciju. No, koliko god zemaljska vlada u njemu vidjela sredstvo za promicanje svojih ciljeva, pa i za izgradnju *bošnjaštva* kao specifične nacionalne ideologije, ipak su u *Nadi* surađivali i drugi hrvatski književnici. Među njezine najistaknutije suradnike spada i hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević (1865.—1908.), koji je nominalno bio član uredništva,¹³⁵ ali se općenito smatra da je bio stvarni urednik *Nade*. U to vrijeme, piše Nikolajević, »sarajevska Nada nije bila u Beogradu rado viđena. Smatralo se, da je ona list austrijske uprave u Bosni i da je pokrenuta s naročitom tendencijom... (...) Saradnja u Nadi bila je za srpskoga književnika nešto kompromitujuće, — nešto, što baca sjenku na njegov patriotizam«.¹³⁶

Matoša je *Nadi* preporučio blizak prijatelj, srpski književnik Janko Veselinović, kao »mladog a darovitog Hrvata«.¹³⁷ Veselinović je, skupa sa Stevanom Sremcem, bio glavni Matošev zaštitnik u prvim beogradskim mjesecima. Sremac je, piše Matoš desetak godina kasnije, bio srpski šovinst. Znao je da je Matoš pravaš, ali ga je smatrao »izgubljenom ovcom, zalutalim, neprobuđenim Srbinom«.¹³⁸ Reklo bi se da Veselinović nije dijelio to mišljenje, ali je iz druženja s Matošem očito zaključivao kako kod mladoga hrvatskoga književnika nema protusrpskog

¹³³ »O izgubljenom nosu«, *SD*, IV., 151. U »Nedovršenoj autobiografiji« piše kako je pod Obrenovićima »Beograd stradao politički, ali je cvao društveno. Srbija Obrenovića bijaše vesela, a Srbija Karadorđevića je ozbiljna. Karadorđevići su Srbi, a Obrenovići su bili Evropljani. Obrenovići bijahu gospoda, a Karadorđevići su vladari. Karadorđevići štujem i plašim ih se. Obrenovići imaju moje smilovanje i kao svi pobjednici moju ljubav«. (*SD*, V., 292.)

¹³⁴ Osim što je bio vladin službenik, K. Hörmann (Bjelovar, 1850. — Beč, 1921.) skupljao je i u dva sveska objavio *Narodne pjesne (!) muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, uređivao je časopis *Nada* od 1896. do 1903., a kasnije je bio upravitelj Zemaljskog muzeja u Sarajevu i urednik njegova *Glasnika*. Opš. o Hörmannu vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Savjetnik Kosta Hörmann, promicatelj kulture i povijesne tradicije u Bosni i Hercegovini 1880.—1910. godine«, u: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2001., 177-204.; Marko BABIĆ, Nikša LUČIĆ, »Hörmann, Konstantin (Kosta)«, *Hrvatski biografski leksikon*, (dalje: *HBL*), Zagreb, 2002., sv. 5, 618-619. Također vidi: Zoran GRIJAK, »Suradnja nadbiskupa Stadlera i isusovaca u vezi s političkim položajem katolika u Bosni i Hercegovini prije Prvoga svjetskog rata«, u: *Četiristota obljetnica dolaska isusovaca u grad Zagreb*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu 6. studenoga 2006., gl. ur. Vladimir Horvat, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu — Hrvatski povijesni institut u Beču - Ured u Zagrebu, Zagreb, 2010., 197-215.

¹³⁵ Prema biografskoj bilješci u: S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela. sv. I. — Pjesme I*, ur. Dragutin Tadijanović, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Odjel za suvremenu književnost, Zagreb, 1958., 563-564. Usp. Ćiro TRUHELKA, *Uspomene jednog pionira*, HIBZ, Zagreb, 1942., 75.

¹³⁶ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. *Matoš In Memoriam*, 80.

¹³⁷ D. JELČIĆ, *Matoš*, 125.

¹³⁸ »Stevan Sremac«, *SD*, IV., 127-128.

naboja. Ponadao se on zato u pismu Hörmannu 7. srpnja 1895. kako će *Nada* u svome novom suradniku »podići i podgojiti jednog valjanog književnika pocepanoj braći Srbima i Hrvatima«. ¹³⁹ Posve u duhu Veselinovićeve preporuke — kao da je mogao dezavuirati onoga koji preporučuje njega, skoro posve anonimnog početnika što je siromašan kao crkveni miš — Matoš u svome prvom pismu Hörmannu (11. srpnja 1895.) pozdravlja izlaženje lista »koji nosi zaista pečat sloge između hrvatskog i srpskog duha« i ujedno se veseli suradnji u časopisu koji »dostojno honorira književne etide i radove«. ¹⁴⁰

Jasno je, dakle, i bez ikakva prenemaganja iznio svoja financijska očekivanja, što će — uostalom — karakterizirati gotovo svu njegovu korespondenciju s Hörmannom. ¹⁴¹ I uopće je pri ocjeni nekih njegovih političkih misli potrebno imati na umu da ih je pisao čovjek što je redovito na rubu gladi, pa se je već zbog toga osjećao neslobodnim. Da je novac prvi uvjet slobode, pisao je on Milčinoviću 1901. iz Pariza, ¹⁴² a istoj se misli vraćao više puta. U pismu bliskom prijatelju Vladimiru Tkalčiću piše kako »poezije ima više u luksuzu, nego u bijedi. Badava, taj prokleti novac ne bi bio sve, da nije i — poetičan...«. ¹⁴³ Poučava ga da su slično mišljenje dijelili i najveći pisci, poput Goethea. ¹⁴⁴ Veliko je značenje osobne umjetnikove slobode, ali Matoš iz iskustva znade da o tome teško može govoriti onaj koga bijeda sili na kompromise: »Glavno je sloboda, a danas bez novca nema slobodnog položaja«. ¹⁴⁵ I pred kraj života, u siječnju 1913. bilježi: »Želudac je realist. Možeš ga varati, ali ga prevariti ne možeš«. ¹⁴⁶

Bez obzira na pobude, posve je očito da on u svojim prvim prilogama za sarajevsku *Nadu*, u srpnju i kolovozu 1895., nesumnjivo iskreno piše u duhu hrvatsko-srpske sloge. Hvali tako knjigu *Srbi i Hrvati* Milovana Đ. Milovanovića, u kojoj se zagovara »narodno jedinstvo«, te — napominjući da je »izišla iz centra koji je najmanje zaražen bratoubilačkom mržnjom« — knjigu preporučuje svakomu »pravom prijatelju bratske sloge između Srba i Hrvata«. ¹⁴⁷ I u jesen 1896. u pismu *Nadi* hvali se kako se časopis *Brankovo kolo*, »uviđajući jamačno krajnju potrebu da se jednojezična publika naša upozna sa najnovijim djelima naše čud-

¹³⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 127.

¹⁴⁰ Matoševo pismo Hörmannu od 11. srpnja 1895., *SD*, XIX., 147.

¹⁴¹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 91-92, 128.

¹⁴² Matoševo pismo A. Milčinoviću od 19. svibnja 1901., *SD*, XIX., 339-340.

¹⁴³ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 29. lipnja 1899., *SD*, XX., 124-127.

¹⁴⁴ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 28. prosinca 1899., *SD*, XX., 133-137.

¹⁴⁵ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 23. veljače 1902., *SD*, XX., 145-148.

¹⁴⁶ »Obradović«, *SD*, XVI., 91.

¹⁴⁷ *SD*, III., 13. U *Sabranim djelima* pogrešno je otisnuto: Milovan D. Milovanović. No, M. Đ. Milovanović (1863.—1912.) bio je pravni pisac, publicist i radikalni političar, ministar pravde i član Državnog saveta Kraljevine Srbije, kasnije diplomat i ministar vanjskih poslova, na koncu i predsjednik vlade. Njegova knjiga *Srbi i Hrvati* objavljena je 1895. u Beogradu.

novato razdvojene literature«, u dva navrata dotaknuo i Matoševih prikaza srpske literarne produkcije u sarajevskome književnom časopisu. ¹⁴⁸

U to se vrijeme malo-pomalo Matoševe osobne prilike počinju donekle normalizirati. U školskoj godini 1895./96. upisan je kao izvanredni slušač prirodoslovno-matematičkog odsjeka Filozofskog fakulteta u Beogradu, ¹⁴⁹ a od siječnja do travnja 1896. dobio je namještenje kao čelist u Kraljevskome srpskom narodnom pozorištu. ¹⁵⁰ U jednome pismu majci tuži se na oskudicu tijekom proteklih mjeseci — jer je usred zime ostao bez stana — ali je pun optimizma i planova, pa javlja kako se nada u Crnoj Gori dobiti učiteljsko mjesto, jer je molbu u tom smislu već uputio. ¹⁵¹

Toga je proljeća ponovio i molbu vlastima da mu se dopusti polagati ispite na beogradskoj gimnaziji, kako bi mogao nastaviti školovanje u Velikoj školi. ¹⁵² Uzda se Matoš u toj molbi ministru prosvjete, da će »kao siromah na pomenute ispite biti pušten možda i besplatno«, a sad molbu podupire i političkim razlozima, služeći se prisposodobom s uskocima, kojoj će se u drugačijem kontekstu vraćati više puta: »Ne mogavši podnositi težinu i tiraniju trogodišnje vojne službe u Austro-Ugarskoj, uskočio sam, zanesen ovdašnjom slobodom, u Srbiju, kojoj mogu pre koristiti kao čovek sa spremom akademskom, nego s ovom, — auto-didaktičko-polutanskom«. ¹⁵³ Uvjeren je, piše on sestri, da bi nakon položene mature, zalaganjem Nikolajevićeva oca, dobio stipendiju i za koje strano sveučilište. ¹⁵⁴ Činilo se da se stvari razvijaju u povoljnom smjeru: u svojoj bilježnici je zapisao kako mu je srbijansko ministarstvo prosvjete 26. prosinca 1896. napokon dopustilo polagati maturu s prethodnim ispitima. ¹⁵⁵ Imao je, dakle, Matoš u to prvo vrijeme »pisarskih ambicija«, kako se izrazio Jelčić, pa je početkom 1897. u bilježnici pisao: »Od danas učim dan i noć«. ¹⁵⁶

Prema autobiografskim zapisima, jedno je vrijeme u Beogradu živio — s malo bi se pretjerivanja moglo kazati — na visokoj nozi. ¹⁵⁷ To je vrijeme njegova zanosa Srbijom i uvjerenjem da su Hrvati i Srbi »braća« ili čak — jedan narod, pa makar i pod različitim imenima i s različitim političkim interesima. Dok je godinu i pol prije u pismu ocu i bratu Leonu dao maha i svojim, uvjetno rečeno, protusrpskim osjećajima, majci i sestri 1896. piše posve drugačije intonirana pisma.

¹⁴⁸ *SD*, III., 57.

¹⁴⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 86.

¹⁵⁰ *Isto*, 16.

¹⁵¹ Matoševo pismo majci Mariji od 26. ožujka 1896., *SD*, XIX., 297-298.

¹⁵² D. JELČIĆ, *Matoš*, 16.

¹⁵³ *Isto*, 80-81.

¹⁵⁴ Matoševo pismo sestri Danici, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271.

¹⁵⁵ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 77. Usp. D. JELČIĆ, *Matoš*, 82.

¹⁵⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 82, 86-87.

¹⁵⁷ »Nedovršena autobiografija«, *SD*, V., 292.

Sestri Danici tuži se da nema vijesti iz Hrvatske, jer »radi ove nesrećne svadje između Hrvata i Srba nema u Beogradu hrv.[atskih] novina«, pa on nema »ni pojma, što se radi i misli u mome 'otečestvu', koje ću vijekom ljubiti«. ¹⁵⁸ U već spomenutom pismu majci, on o potrebi nadilaženja te »svađe«, pa i o istosti dvaju naroda, uopće ne dvoji: »Bilo kako mu drago, mi i Srbi smo jedan narod, a moje je srce kod te divne slave [misli na proslavu obljetnice Takovskog ustanka pod vodstvom Miloša Obrenovića, op. T. J.] kucalo od uzrujanosti. I ja sam htjeo proći pored kralja i reći mu: 'Evo me, da se bijem protiv dindušmanina roda našega'. Kod te zgrade sjetio sam se one vajne parade, kada gingavi Hedervari vodi svoju gingavu čet u crkvu sv. Marka na blagoslov! Bože, kada će Hrvatskoj ogranutu dan slobode i neodvisnosti!«. ¹⁵⁹

U to doba njemu hrvatska »neodvisnost« nije u neskladu s uvjerenjem o narodnoj bliskosti, pa možda i o kulturno-jezičnom jedinstvu Hrvata i Srba. Očito je da ne isključuje ni potrebu političke suradnje, iako se ne očituje jasno, na kojim bi temeljima ona imala počivati, i koje bi joj ciljeve valjalo zacrtati. Dok u Hrvatskoj vidi samo khuenovsku tamu i beznade, u Srbiji sve buja optimizmom. Zato očito smatra kako hrvatsko-srpsko približavanje može Hrvatima samo koristiti, pa se zgraža nad činjenicom da Hrvati i Srbi nemaju »zajedničkog centra ni u formi kakvog književnog lista«. ¹⁶⁰

Sudar sa stvarnošću

Moglo je u Matoševim izljevima ljubavi prema Srbima i Srbiji 1895./96. biti i malo prkosa prema ocu, koji očito nije bio zadovoljan sinovljevim ponašanjem i bijegom u Srbiju, ¹⁶¹ ali je u njima vrlo vjerojatno prevladavalo njegovo iskreno raspoloženje. Na stanovit, vjerojatno pretjeran oprez, možda tjera činjenica da nikomu drugom ne će povjeriti takve misli, osim majci i tada 18-godišnjoj sestri. Možda je tim riječima htio utješiti majku i sestru, s kojima je posebno blizak, i koje su nesumnjivo uplašene činjenicom da je još nezreli *Gustl* postao dezertar, odmetnik koji je sklonište našao u nepoznatoj zemlji o kojoj se u obitelji — a ni u javnosti — ne misli baš najbolje. Majci i sestri se tim pretjeranim optimizmom i hinjenim oduševljenjem za Srbiju mogao pravdati i zbog nagloga i nenajavljenog napuštanja roditeljskog doma odnosno domovine. U svakom slučaju, ocu i braći takvo što ni izbliza ne piše, vjerojatno osjećajući da bi to kod njih izazvalo negativnu reakciju. K tome, ne treba smetnuti s uma da se je jedno vrijeme našao potpuno odsječen od svih vijesti iz Hrvatske.

No, ipak je očito da Matoš svoj hrvatski nacionalizam u to doba smatra spojivim s uvjerenjem da su Hrvati i Srbi u kulturnome i jezičnom pogledu ipak je-

¹⁵⁸ Matoševo pismo sestri Danici, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271.

¹⁵⁹ Matoševo pismo majci Mariji od 26. ožujka 1896., *SD*, XIX., 297-298.

¹⁶⁰ »Na osvitu 1897.«, *SD*, VIII., 42.

¹⁶¹ Što mu je sve otac pisao, nije poznato, ali iz Matoševih pisama majci jasno proizlazi da ga je oštro ku-dio, pa je Matoš često pomišljao da ga obitelj zanemaruje. (Opš. D. JELČIĆ, *Matoš*, 95-96. i dr.)

dan narod, i da takvo svoje uvjerenje on motivira, ne na posljednjem mjestu, mađarskim imperijalizmom pod kojim stenje Hrvatska. Zato njegov zapis iz jedne od bilježnica: »Ja volim biti Srbin nego Magjar«, ¹⁶² treba tumačiti ne toliko kao dokaz njegove ljubavi prema Srbiji i srpstvu, koliko kao izraz otpora i animoziteta prema tadašnjoj mađarskoj politici u Hrvatskoj.

Međutim, nisu te simpatije prema Srbiji — iako i tada pomučene sviješću o niskome stupnju kulturnog razvitka te zemlje — bile duga vijeka. Iako će se do kraja života družiti i prijateljevati s brojnim Srbima, nikad više nakon te 1896. ne će Matoš pokazati takve simpatije prema srpstvu, a kamoli uvjerenje da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod. ¹⁶³ Jer, svega nekoliko mjeseci nakon toga njegova iskrenog oduševljanja Srbijom, dolaze gorka razočaranja. Nakon što je negativno prikazao Veselinovićev roman *Hajduk Stanko* — jer je Matoš čitav život oštro lučio osobno prijateljstvo, pa i političko istomišljeništvo od književnih uvjerenja — započela je prava hajka na nj. ¹⁶⁴ Nije ona bila samo literarna: napadaji povodom kritike Veselinovićeve romana, ¹⁶⁵ sadržavali su i podmuklu denuncijaciju: »Mi se ni najmanje ne čudimo drskosti ovoga Hrvata Matoša, koji u našoj zemlji, koja ga je nahranila i napojila i odela, grdi na onako skandalozan način srpske književnike u 'Nadi' bosanskoj i dr.[ugim] listovima...«. ¹⁶⁶

Na taj napadaj pod neodgonetnutim pseudonimom *Carus*, kojemu je autor bio možda i sâm Veselinović, ¹⁶⁷ Matoš nije mogao ni odgovoriti, jer mu je u Beogradu — onemogućeno objavljivanje! ¹⁶⁸ U pismu K. Hörmannu, pisanom iz Beograda u lipnju 1897., Matoš se potužio: »Ja sam bojkotiran i ništa u Biogradu ne mogu da zaradim i moram prvom prilikom da se odovud udaljim...«, ¹⁶⁹ a u svojoj »Nedovršenoj autobiografiji« podsjetio je kako mu je bilo tih dana: »Cijela radikalna, a kasnije cijela beogradska štampa okomila se na mene. Izgubih mjesto u orkestru. Osumnjičiše me kao špijuna, pa je vicekonzul Jovanović morao naći drugog čelistu. Cijeli grad me bojkotovao. Vrata mi se redom pred nosom zatvarahu...«. ¹⁷⁰

¹⁶² »Bilježnica III.«, *SD*, XVII., 268.

¹⁶³ Ironično će, doduše, 1899. zapisati: »... Pa neka mi neko dođe i kaže da Hrvati i Srbi nijesu jedan narod. Ali i vino se drukčije pije dakujući!« (»Mala biblioteka«, *SD*, VIII., 119.)

¹⁶⁴ Matoševe kritičke opaske o pravaškim piscima i njegovo uporno nastojanje da osobna i stranačka prijateljstva odvoji od artistskih uvjerenja usp. D. JELČIĆ, *Matoš*, 272-310. i dr.

¹⁶⁵ O romanu *Hajduk Stanko* Matoš je pisao dva puta, oba puta 1897., najprije u travnju u *Brankovu kolu*, potom u svibnju u zagrebačkom *Viencu*. (*SD*, IV., 397.)

¹⁶⁶ Anonimni pamflet pod naslovom »Kritičar naših dana!« objavljen je u beogradskom *Dnevnom listu* 6. travnja 1897. te je uvršten u *SD*, XVII., 96-97.

¹⁶⁷ *SD*, XVII., 96-97.

¹⁶⁸ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 105.

¹⁶⁹ *SD*, XIX., 162.

¹⁷⁰ *SD*, V., 293. Gotovo navlas jednako prepričava te događaje u pismu M. Ogrizoviću od 9. srpnja 1907. (*SD*, XX., 47-51.)

Ako je dotad i mislio da su hrvatski Srbi khuenovci i kao takvi neprijatelji hrvatskih interesa, dok bi Srbi u Srbiji bili drugačije tkani, činjenica da su mu svi srbijanski listovi zatvorili vrata jasno je govorila da su stvari ipak drugačije, i ujedno svjedočila o klimi koja je vladala u tobože slobodarskoj Srbiji. A deset godina kasnije zabilježiti će kako mu je kao *steklišu* u Beogradu zaleđe Nikole Pašića »bilo nužno da me ne 'izije pomrčina' kao mog novinarskog druga Todorovića-Petrina i mog pariskog znanca kapetana Novakovića«,¹⁷¹ koje su — ubili. Da se smrću prijetilo i njemu, spomenuo je i Milčinoviću, u pismu datiranom na Uskrs 1901., podsjećajući na to da u Srbiji »za sve ni suda ni pravde nema«. ¹⁷² U Srbiji se doista živjelo nesigurno: između 1884. i 1895. počinjeno je 368 umorstava kojima su pripisivani politički motivi, a ubojstva općenito brojila su se u tisućama.¹⁷³ Šef beogradske policije pisao je malo kasnije kako je Srbija među onim državama u svijetu u kojima je stopa kriminala najviša.¹⁷⁴

Matoševo ogorčenje i ponovno otkriveni animozitet prema Srbima doći će do izražaja i u intimnom zapisu, komentaru izbornih rezultata s kraja svibnja 1897. u Hrvatskoj: »Hrvatska se opozicija lijepo držala. Ni jedan Srbin nije izabran od opozicije, a 24 su na vladinoj strani. Sramota!«. ¹⁷⁵ No, još uvijek mu se nije bilo lako suočiti se s realnošću, ma koliko ga činjenice uvjeravale da je živio u zabludi. Još uvijek želi održati bar literarne spone između Hrvata i Srba. On ne može natrag u Hrvatsku, a nema ni prebijenog novčića da bi napustio Srbiju. Iako pun ogorčenja, on će u jednom pismu iz Beograda u studenome 1897. zabilježiti: »Ovdje me ne mirišu, jer sam Hrvat; kod kuće me smatraju za Slavosrba. Nezgodno! Kao da je slavosrpstvo, kada sam uvjeren da je srpska politika u Hrvatskoj — izdajnička, i kao da je nehrvatski, kada držim, da nam je literatura zbog identiteta jezika ista usprkos političkome našem antagonizmu«. ¹⁷⁶ Slične misli ponavlja i javno u prosincu te godine, u prikazu knjige Marka Cara.¹⁷⁷

I u to je doba, dakle, hrvatsko-srpski »politički antagonizam« za nj bjelodana i nesporna činjenica, ali su — po njegovu sudu — jezik i književnost ipak nešto drugo. I ako kod Matoša ima kolebanja u odnosu prema Srbima i srpstvu, onda je njihov korijen baš u tome drugom. Da je u to vrijeme mislio kako su hrvatski i srpski isti jezik, pokazuje i njegov leksik, prepun srbizama koje je obilno po-

¹⁷¹ »Nastić u Beogradu«, *SD*, XII., 173.

¹⁷² Matoševo pismo A. Milčinoviću, na Uskrs 1901., *SD*, XIX., 335.

¹⁷³ Leopold MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Österreich-Ungarn*, Moritz Perles, k. u. k. Hofbuchhandlung, Wien, 1918., 49.

¹⁷⁴ Dušan ALIMPIĆ, *Kriminalitet u Srbiji*, Beograd, 1911. Nav. prema: L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 49.

¹⁷⁵ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 107.

¹⁷⁶ Matoševo pismo Vladoju Jugoviću od 18. studenoga 1897., *SD*, XIX., 195-196. V. Jugović-Schmidt (1876.—1939.) bio je pisac, ljekarnik i povjesničar farmacije. Opš. Jasna ŠKIĆ, »Jugović, Vladoje (Schmidt), Vlado«, *HBL*, Zagreb, 2005., sv. 6, 540.

¹⁷⁷ »Marko Car: *Moje simpatije*«, *SD*, VIII., 87.

primio tijekom boravka u Srbiji. Ali će tih dana u sasvim intimnom zapisu, u svojoj bilježnici, ipak zapisati: »Od svih slovjlenskih] naroda najvolim narod koji ne govori nikakvim slavjanskim narječjem: Franceze«. ¹⁷⁸

Da se njegove simpatije prema Srbima i Srbiji hlade, jasno proizlazi iz pisma Paji Markoviću Adamovu, datiranog 21. lipnja 1897., u kojem kaže da će najkasnije za dva tjedna oputovati u Njemačku, »jer sam se ovde razočarao i jer ne mogu uz najbolju volju da nađem ljudsku egzistenciju«. ¹⁷⁹ No, u to vrijeme — vjerojatno istog dana — u pismu Hörmannu je puno grublji i otvoreniji: Hörmann nije Srbin, pa mu može kazati kako kani oputovati u Bugarsku ili u Pariz, dakle, u svakom slučaju otići, jer mu je »Beograd dosmrđio«. ¹⁸⁰ Vladoju Jugoviću se krajem studenoga tuži da ga u Beogradu ne podnose zato što je Hrvat i slobodouman zapadnjak. Uopće je život u srbijanskoj prijestolnici primitivan; ondje »nema biblioteka koja bi se mogla upotrijebiti, neda [ne da, op. T. J.] se raditi. Tu se samo može propasti«. ¹⁸¹ Srećom, piše on Jugoviću, Hörmann mu je obećao poveću predujam za iduću godinu, pa će napokon moći ostvariti raniju želju, »vnuti se« u Švicarsku.¹⁸²

Ali kad je konačno napustio Srbiju, iz Münchena za javnost ipak piše puno blaže: krajem siječnja 1898. u *Nadi* se oprašta od Beograda i tamošnjih svojih prijatelja, dodajući kako: »Otići iz Zagreba u Biograd — to je otići iz otadžbine u otadžbinu. Mi i Srbi smo kao oni jaganjci koji mogu da sisaju dvije majke«. ¹⁸³ A kako je u stvarnosti izgledalo to tobožnje »sisanje dviju majki« sâm će Matoš dokumentirati na više mjesta. Primjerice, u svojim će intimnim zapisima u ljeto 1898. u Ženevi primijetiti: »Ugodnije je gladovati u Parizu, nego u Biogradu«. ¹⁸⁴ Hörmannu, onomu istom Hörmannu komu je kao uredniku poslao prilog u kojem Hrvatsku i Srbiju naziva dvjema svojim »otadžbinama«, Matoš zahvaljuje, jer bi bez njegove pomoći bio »već potonuo u kalu šumadijskom«. ¹⁸⁵ U jednome pismu Milčinoviću 1901. dodaje kako su Srbi barbari, i kako se on ruga »zagovornicima političke sloge« upravo kao realist, kao čovjek koji znade kakvo je pravo stanje u Srbiji: »Ja bi se ubio, da moram navijek živjeti u Beogradu«. ¹⁸⁶

¹⁷⁸ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 93.

¹⁷⁹ *SD*, XIX., 250. Marković Adamov (1855.—1907.), srpski književnik i dugogodišnji urednik *Brankova kola*, književnog časopisa koji je od 1895. do početka Prvoga svjetskog rata izlazio u Srijemskim Karlovcima.

¹⁸⁰ Matoševo pismo K. Hörmannu od 3. srpnja 1897., pisano ćirilicom, *SD*, XIX., 163. To je pismo datirano ovako »Biograd, 21. juna 3. jula 1897.«. Kod spomenutog pisma Markoviću nema primjene dvaju kalendara, jer za to u pismu Markoviću, srpskom književniku, nema ni potrebe. Iz toga je vjerojatno da su oba pisma pisana istog dana.

¹⁸¹ Matoševo pismo V. Jugoviću od 27. studenoga 1897., *SD*, XIX., 196-197.

¹⁸² Matoševo pismo V. Jugoviću od 27. studenoga 1897., *SD*, XIX., 196-197.

¹⁸³ »Pismo iz Münchena, krajem januara [1898.]«, *SD*, III., 82.

¹⁸⁴ »Bilježnica II.«, *SD*, XVII., 170.

¹⁸⁵ Matoševo pismo K. Hörmannu od 22. travnja 1898., *SD*, XIX., 167-168.

¹⁸⁶ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 8. i 13. prosinca 1901., *SD*, XIX., 351.

Nekoliko godina kasnije ni javnosti više ne će uljepšavati sliku svoga živovanja u drugoj »otadžbini«. Bezimenom napadaču u naprednjačkom *Pokretu* Matoš će krajem 1905. predbaciti zagrebofobiju i beogradomaniju, napominjući kako se na krivoga namjerio taj što ga »uvjerava da se u Beogradu mnogo ljepše živi no u Zagrebu. On za tu ljubav nesumnjivo ima jakih razloga. Žalim — ali ja ih nemam.«¹⁸⁷ U nedatiranoj »Nedovršenoj autobiografiji«, napisanoj svakako nakon kraja siječnja 1910., zapisat će: »Zima [1897./98., op. T. J.] bijaše upravo strašna, a ja bih bio od glada poginuo, da mi g. Kosta Hörmann, urednik 'Nade', dobrotvor S. S. Kranjčevića i mnogih drugih, ne posla 300 kruna predumom, pa mogoh otići iz Srbije, s tuđim pasošem preko Austrije, početkom 1898.«¹⁸⁸

A jedva koji dan nakon onoga Münchenskog pisma *Nadi*, Matoš je S. Nikolajeviću objasnio kako je u Beograd došao »s tovarom iluzija«, misleći da će »tamo moći bit 'neka veza srpskohrvatskog duha', ali se suočio sa »žučljivom realnošću života.«¹⁸⁹ No, Nikolajević je i sâm kritičan prema Srbiji i srpstvu. Njegovu rečenicu »Srpstvo je šuplja fraza i gorka obmana«, Matoš je smatrao toliko važnom i ilustrativnom, da ju je nekoliko mjeseci nakon odlaska iz Srbije 1897. citirao u Tresić-Pavičićevoj anketi, koja je iznimno važna za razumijevanje Matoševih političkih pogleda.¹⁹⁰ K tome, razumljivo je da Matoš u pismu utjecajnom ocu jednog od svojih najboljih prijatelja i zaštitnika ne polemizira otvoreno o sadržaju i značenju tih »žučljivih realnosti života«, ali je njegov raskid s iluzijama konačan i neopoziv: u nacionalno-političkom pogledu više nikad ne će ni izbliza poistovjetiti Srbe i Hrvate. To, naravno, ne će značiti ni raskid sa srpskim prijateljima niti će rezultirati podizanjem zida prema srpskoj književnosti, pa ni mržnjom prema Srbiji kao takvoj. Iako su mu mnogi predbacivali neloyalnost, Matoš nikad nije zaboravljao da mu je Srbija kao vojnom bjeguncu pružila utočište i da je ondje našao niz prijatelja. U »Odgovoru gosp. A. G. Matoša na upite Novoga vjeka«, on je 1898. zapisao: »Meni je kao emigrantu dala Srbija prvo utočište, spasila me, i tako što se ne zaboravlja nikada. Ja ljubim Srbiju i Beograd, gdje nađoh prekrasne prijatelje.«¹⁹¹

Ističući da Matošev boravak u Beogradu ne treba idealizirati, »kao što se dosad često činilo, iz različitih pobuda«, Jelčić ocjenjuje kako je Beograd »više nego ičim — osvojio Matoša otvorenošću i neusiljenom ležernošću kojom se tu živjelo. Oduševila ga je sredina u kojoj se, zahvaljujući nacionalnoj i političkoj slo-

¹⁸⁷ »I opet Pokretu«, *SD*, XII., 33.

¹⁸⁸ *SD*, V., 293. Očito nije slučajno da on naglašava kako je Hörmann bio dobrotvor i Kranjčeviću i drugima: želi na taj način spriječiti ponovljene klevete o svome tobožnjem plaćenstvu.

¹⁸⁹ Pismo Svetomiru Nikolajeviću od 3. veljače 1898., *SD*, XX., 7-8.

¹⁹⁰ »Odgovor gosp. A. G. Matoša na upite *Novoga vjeka*«, *SD*, XIII., 14. O tome listu, koji je izlazio od 1897. do 1899., pa i o Matoševim prilozima u kojima je sve glasnije »hrvatsko-srpsku omladinu« upozoravao na svoja beogradska iskustva i posve različite političke težnje Hrvata i Srba, piše i S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 76-79. i dr.

¹⁹¹ *SD*, XIII., 10. Sličnu misao će ponoviti i u pismu M. Ogrizoviću od 7. kolovoza 1907. (*SD*, XX., 46.)

bodi, do tada već razvila zavidna sloboda duha, možda najveća od svih koje su ikada postojale igdje na Balkanu.«¹⁹² No, trebalo je vremena da Matoš nasluti kako iza te ležerne fasade postoje dugoročni, smišljeni planovi državne politike. To se nije moglo uočiti preko noći: ta, Matoš je u Beograd došao još zapravo u formativnom razdoblju, kao 21-godišnjak. On svakako pretjeruje kad 1912. ustvrđi da je u to vrijeme Srbija bila »nepoznatija Hrvatskoj od Amerike«,¹⁹³ ali je sasvim sigurno da prilike u Srbiji nisu bile poznate ni zrelijima i upućenijima od Matoša.¹⁹⁴ Zato je Jelčić u pravu kad Matoševo oduševljenje Srbijom u onome pismu majci iz ožujka 1896. komentira riječima: »Ako i bijaše već Matoš, ipak, bijaše još mlad.«¹⁹⁵

Značenje Bosne i Hercegovine za razvitak Matoševa odnosa prema Srbima i srpstvu

Neshvaćanje i idealiziranje prilika u Srbiji bilo je tipično osobito za jugoslavenskim duhom nadahnutu ujedinjenu omladinu hrvatsko-srpsku, kojoj je Matoš u jesen 1898. predbacio da se zalaže za »bezuovjetnu slogu«, potpuno nesvjesna da Hrvati i Srbi imaju posve različite političke težnje.¹⁹⁶ No, u prvom razdoblju, sve dok se nije suočio s realnostima života, kao što smo vidjeli, ni on toga nije bio posve svjestan. Odsječen od hrvatskog tiska i vijesti iz domovine, on jedva zna da je u jesen 1895. u Zagrebu došlo ne samo do protumađarskih, nego i do protusrpskih demonstracija. Zato i razvitak njegovih političkih shvaćanja kasni: Matošu će trebati vremena da shvati kako su se i u Hrvatskoj prilike promijenile i da protivljenje Hrvatsko-ugarskoj nagodbi nije više dovoljan politički nazivnik koji ujedinjuje hrvatsku opoziciju: novo je vrijeme donijelo nove izazove i stvorilo nove vododjelnice.

Iako je otprilike imao na umu »politički antagonizam« Hrvata i Srba, čini se da je tek nakon napuštanja Srbije shvatio važnost bosanskohercegovačkog pitanja za oba naroda. Do tada Matoš uočava zapravo samo hrvatsko-srpski prijekor u banskoj Hrvatskoj (jedva i registrirajući protuhrvatsko djelovanje srpske crkveno-političke elite u Dalmaciji), te ga u velikoj mjeri pripisuje austrougarskoj upravi, konkretno mađarskom imperijalizmu koji utjelovljuje ban Khuen. Rodivši se prekasno da bi pamtio polemike iz doba okupacije Bosne i Hercegovine (BiH), a kako je u vrijeme prije napuštanja domovine premlad da bi pratio saborske polemike i novinske raspre koje su jasno pokazivale da praktično nije

¹⁹² D. JELČIĆ, *Matoš*, 113.

¹⁹³ »Moji zatvori«, *Pečalba*, *SD*, V., 158.

¹⁹⁴ Milčinovićeva opaska u pismu Matošu iz kolovoza ili rujna 1904., da je »Biograd« za hrvatsku inteligenciju »tamo negdje u maloj Aziji« (*SD*, XIX., 392.), tek je dijelom izraz njegova političkog uvjerenja; u drugom je dijelu ona jasno priznanje nepoznavanja prilika u Srbiji.

¹⁹⁵ D. JELČIĆ, *Matoš*, 135.

¹⁹⁶ »Odgovor A. G. Matoša na upite 'Novoga vjeka', *SD*, XIII., 7-15.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 334-335.

bilo srpskoga političara koji bosansko-hercegovačko pitanje nije smatrao isključivo srpskim pitanjem,¹⁹⁷ mladi Matoš ne uočava jasno kako se i srpski političari u banskoj Hrvatskoj redovito ravnaju prema politici službene Srbije.¹⁹⁸ Još manje mu je na pameti da Kraljevina Srbija u ostvarenje svojih ciljeva ulaže veliki novac, ne samo u BiH, nego i na području Trojednice.¹⁹⁹

Matoš, doduše, od prvih dana osjeća da ga mnogi u Srbiji ne podnose zato što je »stekliš«, ali prave razloge tog animoziteta prema »steklišima« još nije dočuo. Uzroke hrvatsko-srpskog spora nalazi primarno u politici vladajućih krugova Monarhije, a ne u sukobu hrvatske i srpske nacionalno-integracijske ideologije. K tome je važno da se Matoš za svoga prvog boravka u Srbiji gotovo i nije bavio političkim odnosima u BiH, pa ni temom koja će se pokazati sudbonosnom: narodnosnom pripadnošću bosansko-hercegovačkih muslimana. Zato on, iako se smatra bezuvjetnim Starčevićevim pristašom, pravaštvo suprotstavlja austrijskim i mađarskim težnjama, ne shvaćajući dovoljno jasno da ono postavlja temelje hrvatskim odnosima i prema nacionalnim težnjama drugih naroda. U skladu s time, ne uočava dovoljno jasno da je upravo starčevićanska formula o hrvatskome narodu kao modernoj viševjerskoj naciji, postala glavnom prijateljnom srpskim pozicijama u BiH, pa i planovima srpskog imperijalizma uopće. Ta je formula privukla imućnije muslimanske građanske i trgovačke krugove u BiH te prve muslimanske intelektualce što su se školovali u Zagrebu ili u austrijskome dijelu Monarhije, pa je i time postala brana srpskoj ekspanziji. Kad je pravaška ideologija otvorila prostor za katoličko-muslimanski savez, ranija je relativna brojčana nadmoć pravoslavnog življa u BiH, koje je pod utjecajem crkve i osamostaljene srpske države već uglavnom prihvatilo srpsku nacionalnu svijest, prestala biti ključni čimbenik koji će odrediti budućnost te zemlje. U ondašnjim

¹⁹⁷ O međunarodnim odnosima u BiH nakon okupacije usp. M. GROSS, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.«, *Historijski zbornik*, 19-20/1966.—1967., 9-68.; Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Muslimanska naklada Puto-kaz, Zagreb, 1990.; M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Milorad EKMEČIĆ, »Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini«, *Istorija srpskog naroda*, knj. VI/1, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983., 604-648.; Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Globus, Zagreb, 1984.; Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860-1873. Studije i članci*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.; Z. GRILJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest — Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo — Dom i svijet, Zagreb, 2001., 139-176. i dr.; Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878.—1918.)*, *Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar, 2002.; Vidi i priloge Ljubomira Zovke, J. Krište, Petra Vrankića i Tome Vuksića u: *Josip Stadler. Život i djelo*, ZR, ur. Pavo Jurišić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999. itd.

¹⁹⁸ Opš. M. GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992., 437-453.; N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, 54-60, 61.

¹⁹⁹ Više o tome vidi Vaso VOJVODIĆ, »Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868—1873.«, *Istoriski glasnik*, Beograd, 1960., br. 1-2, 3-50.; ISTI, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868—1876)*, Književna zajednica, Kikinda, 1989.; ISTI, *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobodeno srpstvo 1868—1876.*, Prosveta, Beograd, 1994.

je prilikama austro-ugarski okvir, uza sve zapreke koje je stavljao pravaštvu, ipak otvorao mogućnost za ostvarenje njegovih postulata, u najmanju ruku zato što je već svojim postojanjem obuzdavao širenje srpstva. Zato, kad Srbi govore protiv Austrije, oni zapravo ciljaju na nešto drugo.

Životno i politički nezreo, odsječen od dodira sa Zagrebom, od hrvatskoga tiska i od hrvatskih političkih prilika, tijekom prve emigracije u Srbiji ne shvaća da srpska propaganda prema BiH — koja je naročito intenzivirana za radikalne vlade nakon abdikacije kralja Milana Obrenovića 1889. godine — nema samo protuaustrijski, nego objektivno i protuhrvatski značaj. To su razlozi da Matoš, kako proizlazi iz njegovih spisa, nije svjestan agresivnosti srpske propagande u BiH, a vjerojatno njegovu umjerenom protuklerikalnom osjećaju treba pripisati činjenicu da u prvo vrijeme ne uzima dovoljno u obzir ni identifikaciju srpstva i pravoslavlja, pa ni intransigentnost svetosavske misli. Ta je okolnost to zanimljivija što se u pravaškim publikacijama — pa čak i onima koje su izlazile u provinciji — o tome već desetljećima naveliko raspravljalo.²⁰⁰

Zbog svega toga Matoš o BiH ne raspravlja ni u svojim bilježnicama ni u pismima, dok u tekstovima namijenjenima javnosti govori o istom jeziku i zajedničkoj književnosti Hrvata i Srba, očito smatrajući kako time prinosi svoj obol otporu austrijskomu odnosno mađarskom utjecaju. No, nakon odlaska iz Srbije, u Ženevi i, posebno, u Parizu — gdje se kao privremeni namještenik bosanskoga paviljona iz prve ruke suočava s napetim međunarodnim i složenim međukonfesionalnim odnosima u BiH — on postupno uočava da se radi o problemu koji će bitno, pa možda i presudno odrediti odnose Hrvata i Srba.

Pišući za *Hrvatsko pravo* u travnju 1900. izvješće s pariške izložbe, on ne kuca samo zbog ponižavajućeg položaja neslobodne Hrvatske, nego upire prstom i u BiH kao u hrvatsku zemlju: »Hrvat govori bosanski, Bošnjak hrvatski.«²⁰¹ No, u toj je zemlji na djelu spor hrvatske i srpske misli koje se »natječu za bosansku narodnost«. Muslimanska inteligencija priklonila se hrvatskoj, i zato su budućnost Hrvatske i BiH nerazdvojno povezane: »Bosna je čisto hrvatska, i ako se anektira, može samo kao grudi u kojima je opet malacko zakucalo hrvatsko srce... Pomozite Hrvatima, ako ste slobodoljubac. Ako ste prijatelj Slovjena, bit ćete za naše hrvatsko združenje, za ojačanje drugog slovjenskog plemena u Austriji, koje ljubi lijepu Francusku, premda ne čestitaše telegrafski na otvorenju izložbe načelnici Zagreba i Osijeka, poput plzenjskog i rodoljubnog praškog magistrata.«²⁰² I onda Matoš zaključuje: »Najveća možda pogreška hrvatske opozici-

²⁰⁰ Tako je, primjerice, Supilo, kasniji zagovornik hrvatsko-srpske sloge i tzv. narodnog jedinstva, 1894. pisao: »Srpstvo, zagušeno srednjovjekovnim idejama, učinilo je od pravoslavlja narodnu tvrdu iz koje jurisa na jednokrnu braću. Juriš je težak i Srpstvu nekoristan, iako Hrvatima štetan, jer je Hrvat opasan jačom kulturom i svoga imena ne da. Bio on muhamedanac ili katolik, on ne mari, neće da zna za srpsku pravoslavnu misao, jer je ta njemu tuda, jer ta prijati vjerskom njegovom čuvstvu.« (F. SUPILO, »Srpska politika«, *Crvena Hrvatska*, 4/1894., br. 18 (6. svibnja), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 166-176. (167).)

²⁰¹ »Pariz, 24. travnja [1900.]«, *SD*, III., 131.

²⁰² *Isto*, 132.

onalne politika bijaše te nije još stvorila iz pitanja bosanskog pitanje općehrvatsko. Krivica je na hrvatskim srbo- i rusofilima.²⁰³

Zato pred kraj pariške Svjetske izložbe poručuje kako će Hrvatska propasti »ako ostanemo pod ovakvim izvršivanjem ugovora od 1868, ako moralno ne reformiramo naše tzv. društvo, ako se ne spojimo sa Bosnom (na koju nam i Mađari priznavaju pravo — sic! op. T. J.), Dalmacijom i Istrom. Spas nam je jedino u nama samima: u probuđenoj narodnoj svijesti i energiji, samostalnim financijama i ujedinjenju hrvatstva. Nije Hrvat nego je kukavica tko ne radi za taj sveti cilj. Spas je Hrvata samo u Hrvatskoj.«²⁰⁴

Bez pomnijeg istraživanja nije moguće dati pouzdane zaključke o razlozima toga njegova zaokreta, točnije: povratka na izvorne pravaške pozicije. Istraživači Matoševa života načistu su s time da je u tome ženevsko-pariškome razdoblju u materijalnom smislu od presudne važnosti bila pomoć koju mu je na ime suradničkih honorara slao Hörmann. To, uostalom, ne taji ni sâm Matoš. Ovaj ga je tijekom 1900. i namjestio kao svojevrsnoga novinskog izaslanika bosanskog paviljona na Svjetskoj izložbi, što je Matošu omogućilo dobivanje novinarske iskaznice i niza povlastica, pa i siguran prihod.²⁰⁵ No, bilo bi previše pojednostavljeno i nesumnjivo pogrešno Matošev zaokret smatrati posljedicom nekakva nemoralnog, makar i prešutnog, aranžmana s Hörmannom. A upravo takvim ga je proglasio Supilo. Naime, na Matoševe »Dojmove s pariške izložbe«, koji su objavljivi u *Hrvatskome pravu*, Supilo je u *Novom listu* ustvrdio kako zagrebački frankovački list donosi iz Pariza dopise koje ne plaća on nego — bosanskohercegovačka zemaljska vlada. Štoviše, u uvodniku pod naslovom »Čuvajmo se Sarajeva«, objavljenom u *Novom listu* (br. 195/1900.), Supilo se oštro okomio na Matoševu shvaćanje da u Sarajevu treba gledati novi hrvatski kulturni centar te u tom smislu sustavno djelovati.²⁰⁶

Taj napadaj nije bio samo oštar — i Matoš ga Supilu nikad ne će oprostiti — nego je bio i nelogičan (jer je Matoš i u svojim beogradskim godinama surađivao u *Nadi* kojom je upravljao K. Hörmann, činovnik sarajevske zemaljske vlade, pa mu Supilo to nije predbacivao). Bio je on istodobno motiviran i jasnim političkim razlozima (jer Supilo nije u svom listu prigovarao Matošu ranije, dok se ovaj u svojim tekstovima zalagao za hrvatsko-srpsku slogu ili čak »jedinstvo«), a bio je taj Supilov udarac i nedosljedan, jer je i Supilo svojedobno, ne tako davno, u svojoj *Crvenoj Hrvatskoj* pokretao pitanje sjedinjenja BiH s banskom Hrvatskom, ističući da bi Hrvatska bez BiH bila »uvijek igračkom u rukama onoga koji bi vladao u današnjim okupiranim pokrajinama«, ²⁰⁷ a Trumbiću u isto vrijeme pisao da

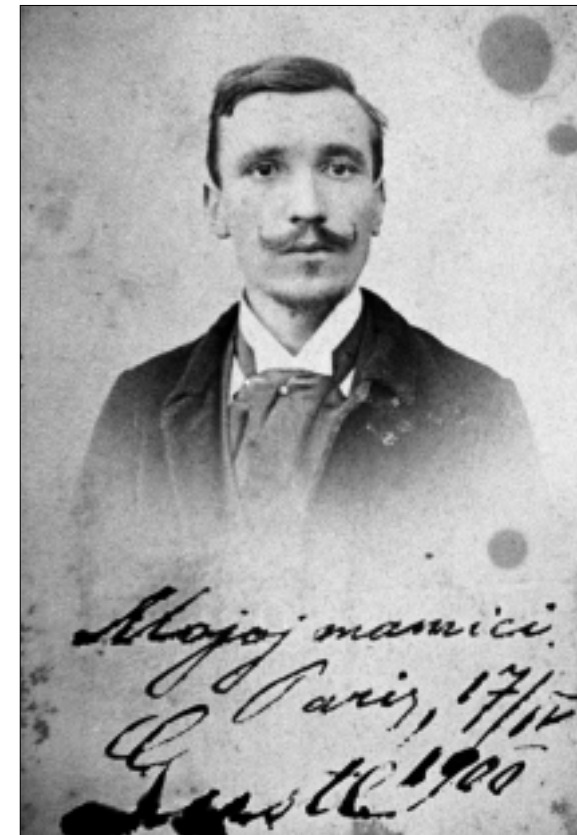
²⁰³ Isto.

²⁰⁴ »Pariz, 15. kolovoza [1900.]«, *SD*, III., 207.

²⁰⁵ D. JELČIĆ, *Matoš*, 164-165.

²⁰⁶ D. TADIJANOVIĆ, »Napomene o svesku trećem«, *SD*, III., 393.

²⁰⁷ F. SUPILO, »Bosansko pitanje«, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42 (20. listopada), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 179.

A. G. Matoš

bi tamošnji Hrvati, ako BiH pripadne Srbima, »ako ne danas, a ono svakako sutra«, postali — Srbima.²⁰⁸

No, bio je taj udarac i podmukao, zbog toga što je Matoš u svome pariškom pismu od 22. travnja 1900. i Hörmannov list proglasio hrvatskim: »Nada je, kako vidite, list pariške elegancije i premda se štampa i 'srpski', ćirilicom, sve je tu Hrvat, od vrsnog urednika pa do najboljih suradnika.«²⁰⁹ S obzirom na zapreke koje je širenju hrvatske misli u BiH stavljala austrougarska uprava, nije ta Matoševa pohvala morala nužno pogodovati Hörmannu. Štoviše, prije se mogla shvatiti i kao nehотиčna denuncijacija. I zato je puno vjerojatnije da je Matoš do shvaćanja o važnosti BiH za postojanje i dalekosežnost hrvatsko-srpskog prijepora došao vlastitim promišljanjima i analiziranjem tadašnjih hrvatsko-srpskih sporova, negoli po nekakvu dogovoru s Hörmannom kao eksponentom bosansko-hercegovačke zemaljske vlade. Zato su i srpski listovi u Matoševim dopisima iz Pariza

²⁰⁸ Dragovan ŠEPIĆ, »Političke koncepcije Frana Supila«, u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 17.

²⁰⁹ »Pariz, 24. travnja [1900.]«, *SD*, III., 132.

prepoznavali prijetnju srpstvu: kad on (s dozom ironije, ali zapravo ipak sa simpatijama za Srbiju) u *Hrvatskom pravu* od 20. rujna 1900. objavi članak o srpskom paviljonu na pariškoj izložbi, Matoša će u istom valu sa Supilom oštro nastupiti i zagrebački *Srbobran*.²¹⁰

Njegove bilježnice iz tog razdoblja pokazuju da mu je, u usporedbi s prethodnim beogradskim godinama, u Ženevi i posebno u Parizu dostupna raznolikija i kvalitetnija literatura. On budno prati zbivanja u Hrvatskoj, a u to vrijeme ponovno čita i Starčevićeva djela. Očito ne će biti slučajno da je u svojim bilježnicama (vjerojatno 1899.) Starčevićev članak »Kneževina Serbia«, objavljen u *Hrvatskoj* 1871., nazvao »remekdjelom u svakom pogledu«. ²¹¹ A u tom članku Starčević analizira sve nedostatke karaktera srpske kulturne i političke elite, ali i značenje koje Bosna i Hercegovina ima za ostvarenje nacionalnih ciljeva srpskoga (i hrvatskog) naroda.²¹²

Proglašavajući taj članak remek-djelom, Matoš se iznova identificira sa Starčevićevim stajalištem da je BiH hrvatska zemlja. Zato i onda kad se, godinama kasnije, u jesen 1909., nakon svog raskida s Frankom, pokaže spremnim Supilu oprostiti mnogo toga, Matoš mu nikad ne će moći ni htjeti oprostiti izjavu u Saboru, prema kojoj Srbiji treba prepustiti BiH, niti mu može oprostiti što u svome listu, koji izlazi u području gdje nema Srba, proglašava Srbe i Hrvate jednim narodom, podređujući tome hrvatske interese.²¹³ A jedva godinu kasnije, opet će mu predbaciti i to, i štošta drugo, od faktičnog promicanja mađarskih interesa u Rijeci do »framazunskog« udaranja na katolicizam, nazivajući njegovu politiku »supilopovštinom«. ²¹⁴ Supilo za nj ostaje lažni oporbenjak, lažni protivnik nagodbenjaštva, baš kao i Stjepan Radić, piše on u veljači 1911. godine.²¹⁵

A ako je na samom početku 20. stoljeća shvatio odsudnu važnost položaja BiH za sudbinu hrvatskog naroda, Matoš će u aneksiji (1908.) vidjeti prigodu da se taj gordijski čvor rasplete povoljno za Hrvate. Aneksijom, smatra on, »došlo je pitanje našeg narodnog združenja u sasvim nov razvoj, na žalost bez većeg učestvovanja političke Hrvatske. Mi se ne mogasmo pridružiti zemlji Tvrtkovoju, ali Bosna se ima, ako se i nije pridružila, k nama približiti, pa što ne bi mogle učiniti eventualne prijašnje revolucije, možemo učiniti mi pametnom politikom i što in-

²¹⁰ Tekst napadaja pod naslovom »Evo, kakvi kleveću Srbe!«, *Srbobran*, Zagreb, 17/1900., br. 197 (22. rujna 1900.) donesen je u »Napomenama« u *SD*, III., 423.

²¹¹ »Bilježnica II. 'Misli i utisci'«, *SD*, XVII., 217.

²¹² »Kneževina Serbia. Iz 'Hrvatske' br. 29., god. 1871.«, u: Ante STARČEVIĆ, *Djela. Knjiga III. — Znanstveno-političke razprave*, Zagreb, 1894. (pretisak 1995.), 411-421.

²¹³ »Oko Rijeke«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 112. Supilova saborska izjava od 25. veljače 1907. objavljena je u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 341-344.

²¹⁴ »Nova pranja«, *SD*, XIV., 122. Iako se Supilu za života predbacivala pripadnost slobodnim zidarima, kasnija istraživanja to nisu potvrdila.

²¹⁵ »Stekliš«, *SD*, XVI., 12.

tenzivnijim širenjem one energije i svijesti hrvatske koja se dosele najtoplije razbuktala u stihovima A. Harambašića.²¹⁶

Makar neposredno i ne bila poduzeta radi ostvarenja hrvatskih ciljeva, ipak je aneksija »jedan od najvećih događaja u povijesti našoj«, bilježi on početkom listopada 1908.: »Pripala Bosna i Hercegovina sada Hrvatskoj ili ne, ona njoj mora pripasti kasnije. Iza stotina godina i opet su sve zemlje hrvatske pod istim vladarom, i ako ne zamre svijest hrvatska, one se naskoro moraju sjediniti pod jednom, pod hrvatskom vladom«. ²¹⁷ U ovom su slučaju, smatra on, hrvatski interesi paralelni, dijelom i istovjetni interesima Monarhije. Monarhija je anektirala BiH, a »sada ju mora osvojiti Hrvatska. Sve hrvatske stranke moraju se složiti u toj akciji. Naše osobno strančarstvo ne smije biti roba za izvoz. Mi moramo razviti u Herceg-Bosni organizovanu i žilavu hrvatsku propagandu kao u Istri, jer smo bez hrvatske većine u eventualnom bosanskom saboru tamo izgubljeni. Mi moramo ondje osnovati solidnu ekonomsku organizaciju oko hrvatske banke, mi moramo dobiti u svoje ruke što više škola i moramo osnivati što više hrvatskih novina. Samo propagandom možemo odoljeti srpskoj propagandi«. ²¹⁸

Zato Matoša boli Supilova spremnost na ustupke, zato se on protivi misli hrvatsko-srpskog jedinstva i hrvatskoj spremnosti da se kleveta vlastita domovina. A dok se Hrvatsku klevetalo iz Hrvatske, iz Srbije se prijetilo.

Zorno o tome svjedoči napad srpskog povjesničara i profesora na beogradskom sveučilištu, S. Stanojevića, na zagrebačkog profesora povijesti Ferdu Šišića nekoliko tjedana nakon aneksije BiH. Šišić je, naime, u studenome 1908. u Ljubljani održao predavanje kojim je opravdavao aneksiju BiH. To je predavanje uskoro tiskano kao brošura.²¹⁹ Stanojević mu je — posve na tragu one Stojanovićeve prijetnje »istragom našom ili vašom« — uzvratilo skoro brutalnim odgovorom nekoliko tjedana kasnije.

Priznaje on Šišiću u svome »Otvorenom pismu« načelno zalaganje za hrvatsko-srpsku slogu odnosno jedinstvo, ali toj slozi moraju se postaviti granice. Prema Stanojeviću, upravo je bezuvjetna pripadnost BiH Srbiji uvjet bilo kakve hrvatsko-srpske suradnje: »Vi znate, prijatelju, da sam ja isto kao i Vi oduševljen pristalica srpsko-hrvatske sloge i zajedničkog rada (...), ali Vam kažem, u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva. (...) Velika borba između Istoka i Zapada, koja se na Balkanu hiljadama godina vodi, svela se sada u borbu za opstanak Srpskoga Naroda. Srpski će Narod možda u toj borbi i podleći, ali će podleći kao što dolikuje narodu, ali Srbi, ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini neće

²¹⁶ »August Harambašić«, *SD*, VII., 145-146.

²¹⁷ »Iz velikog i sitnog svijeta«, *SD*, XV., 177.

²¹⁸ *Isto*, 177-178.

²¹⁹ Ferdo ŠIŠIĆ, *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. dr. Ferdo pl. Šišić, kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački*, Tiskara hrvatske stranke prava d. d., Zagreb, 1908.

nikada 'slobodnom voljom uzeti sebi za vladara' austrijskog cara i ugarskog kralja, kao što su to, po Vašem tvrđenju, učinili Hrvati pre devet stotina godina.²²⁰

Jer, kaže Stanojević, »naše pravo na Bosnu i Hercegovinu ne osniva se na nekoliko iscedenih i nategnutih reči u starim pergamentima i u slučajnim beleškama pojedinaca, nego se naše pravo na te zemlje osniva na egzistenciji Srpskoga Naroda u Bosni i Hercegovini i na našoj nacionalnoj svesti i snazi.²²¹

Šišićeva su izlaganja kod Stanojevića izazvala asocijaciju na jednu »karakterističnu i poučnu zgodu iz rimske istorije«. Ona glasi: »Kad su jednom prilikom Gali pošli na Rim, Rimljani, pravnički razvijeni i odnegovani, nisu mogli da shvate, kako mogu Gali udariti na Rim kad im nedostaju pravni argumenti za taki postupak. Izaslanik rimskog senata i poslanik Rimskog Naroda pitao je sa patosom vojvodu galskoga: 'Kakva prava imate vi na Rim?' — 'Pravo to, odgovorio mu je galski vojvoda, nosimo mi na vrhovima svojih mačeva'. Taj odgovor galskoga vojvode, to je odgovor što će ga Srbi dati Hrvatima onoga dana, kad dođe do velike borbe oko Bosne i Hercegovine. Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije od vašeg prava, koje se može na kantar meriti.²²² I dalje: »Vi Hrvati teško ćete moći shvatiti tu veliku borbu celoga jednog naroda za život i opstanak, jer ima već mnogo stotina godina kako vi niste navikli da ginete i kako prava svoja branite samo rečima i ugovorima. Narod koji je, kao što vi sami tvrdite, 'slobodnom voljom uzeo sebi za vladara ugarskog kralja Kolomana', ne može razumeti veliku narodnu borbu za opstanak. A borba Srpskoga Naroda za Bosnu i Hercegovinu biće velika nacionalna borba za život i opstanak. Vi i Vaši gospodari ne treba da se varate. Kada naša vojska i naš narod pođe u tu veliku svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora.«²²³

Ako i nije izravno sudjelovao u toj i sličnim razmjenama verbalnih udaraca oko BiH i u povodu BiH sa srpskom inteligencijom, Matoš je s pravom ključno poprište hrvatske borbe vidio u Hrvatskoj, jer je pravi problem u hrvatskom popušanju, a ne u srpskom presizanju. Zato je bio spreman poduprijeti i druge oblike borbe za BiH, pa je sredinom 1908. zagovarao stvaranje legije koja bi se suprotstavila srpskim pretenzijama.²²⁴ Tek će buduća istraživanja pokazati je li upravo shvaćanje važnosti BiH i uloge tamošnjih muslimana bilo jedan od raz-

²²⁰ Stanoje STANOJEVIĆ, »Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu«, *Politika*, Beograd, 1908., br. 1761 (10. prosinca), 1., srp. ćir.

²²¹ Isto.

²²² Isto.

²²³ Isto.

²²⁴ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 33.

loga zbog kojih se pribojavao približavanja kršćanskim socijalima, što je sugeriralo da će doći do klerikalizacije frankovačke stranke, a time i do suženja baze hrvatskoga nacionalizma, pa ga je i to nukalo da se razide s Frankom.

Jer, propagandi i kulturnoj penetraciji BiH namjenjivao je glavnu ulogu, pa ujesen 1908. za *Behar* nalazi samo hvalu, jer je izvrsno uređivan i jer je postao »od muslimanskoga izraziti hrvatski list, naravno s osobitim obzirom na islamsku kulturu«, pa ga zato treba »preporučiti svakomu tko još nije očajao o hrvatskoj misli u Bosni.«²²⁵ A kao što je spomenuto, nakon aneksije BiH u sarajevskoj *Bosnische Post* objavljena je 27. listopada 1908. vijest pod naslovom »Eine kroatische Halbmonatschrift«, prema kojoj je Matoš u Sarajevo doputovao »prekjučer« u svezi s pokretanjem polumjesečnika za pitanja bosanskohercegovačkih Hrvata.²²⁶ Posjetivši Sarajevo, on pun oduševljenja kliče u dopisnici majci: »Živjela hrvatska Bosna!«²²⁷ Nekoliko dana kasnije piše joj: »Draga mama, Sjajno dočekan, naročito od Hrvata, muslim.[anske] aristokracije i gg. Stadlera i Hermana, nadam se za 4 dana biti u Zagrebu. Tvoj Gustl.«²²⁸

U svibnju 1909. Matoš hvali »prekrasnu i rodoljubivu brošuru« koju su anonimni priređivači objavili u Sarajevu pod naslovom »Nacrt pravila 'Hrvatskog imanja', društva za prosvjetno, gospodarsko i politično ujedinjenje svih Hrvata.«²²⁹ U njoj se zagovara složan i nadstranački ekonomski i kulturni nastup Hrvata u svim hrvatskim zemljama, a napose u BiH, s ciljem ujedinjenja svih zemalja s izrazitim hrvatskim obilježjem u jednu hrvatsku državu.²³⁰ Pun pouzdanja, u kolovozu 1909. piše kako se hrvatstvo probudilo i u Istri i u Dalmaciji, a BiH se nezaustavljivo približava Trojednici.²³¹ Šteta je jedino, da u »posrblijavanom i pokretenjenom« Zagrebu nema dovoljno sluha za druge hrvatske zemlje, pa se »za čar Srbije i na račun masaržikovaca« difamiraju ljudi poput Kumičića, koji su na čelu one hrvatske stranke što je »baš za hrvatstvo Istre najviše učinila«, tj. frankovačke Starčevićeve hrvatske stranke prava.²³² No, ne treba to čuditi kad i u Hrvatskome narodnom kazalištu »još uvijek imaju stranci prednost pred Hrvatima u zavodu koji je već postao kao filijala masaržikovske ili beogradske propagande. Dotepeni doklaćenici, koji u Šumadiji nisu mogli biti ni svinjari, nalaze u biblijskoj nepismenosti svojoj uhljebnja na hrvatskom kulturnom zavodu gdje se brutalno zapostavlja i goni sve što diše pravim duhom hrvatskim.«²³³

²²⁵ »Literarne bilješke«, *SD*, VI., 169.

²²⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 332-333.

²²⁷ Matoševa dopisnica majci Mariji od 24. listopada 1908., *SD*, XIX., 308.

²²⁸ Matoševa dopisnica majci Mariji od 30. listopada 1908., *SD*, XIX., 308.

²²⁹ »Hrvatsko imanje«, *SD*, XV., 200.

²³⁰ Isto, 200-206.

²³¹ »Naša omladina«, *SD*, XV., 213.

²³² »Dulabije«, *SD*, XVI., 239.

²³³ Isto, 240.

Ta poruga duhu koji se klanja pred tuđinom, napose onomu što dolazi iz Praga i uopće Slavenstva (pa ga Matoš ironično naziva »masaržikovskim« ili »pokržetaškim«), nije bila samo tužaljka pisca odbijenih dramskih pokušaja, nego i jasan izraz prijezira hrvatskog nacionalista prema svima koji svoju servilnost demonstriraju i time što uvijek tuđinu daju prednost pred Hrvatom. Dok »masaržikovci« i »pokržetaši« misle kako djeluju domoljubno ako se germanizaciji i mađarizaciji opiru slavenskim frazama i jugoslavenskim djelima, Matošu su te misli jednako tuđe i jednako protuhrvatske: Hrvatska se brani idejom hrvatstva, a ne idejom (jugo)slavenstva.

Ponovno u Srbiji: prema konačnom razočaranju

Početkom 1899. Matoš se iz Ženeve obratio pismom Franji Josipu I., nadajući se pomilovanju, time i povratku u Hrvatsku.²³⁴ Molba je ostala neuslišana. Pred velikim je piscem još osam godina emigracije.

U kolovozu 1901., zahvaljujući mu na novčanom daru, iz Pariza Milanu Saviću piše kako njemu »kao iskrenom Hrvatu« laska što mu je dobrotvor Srbin, i to pripadnik srpske elite, i kako nikad ne će zaboraviti »da smo pred strancem jedno kao i u knjizi što smo jedno.«²³⁵ Praktično u isto vrijeme, u drugom tekstu, proturječi svomu ranijem uvjerenju da su hrvatski i srpski jedan jezik, predbacujući Ljubomiru Nediću da je hrvatski jezik proglasio »nemuštim«. U hrvatskoj književnosti, kaže Matoš, nema primjera da je tko proglasio »jezik srpski životinjskim.«²³⁶ A kad u siječnju 1902. prikaže novu knjigu Jovana Dučića, Matoš ne će govoriti ni o jedinstvenoj književnosti: Dučić je možda dobitak za srpsku, ali ne bi bio dobitak za hrvatsku knjigu.²³⁷

U posveti Kumičiću, što ju je bio nakanio uvrstiti u svoju knjigu *Dojmovi*, zaklinje se tom prvaku Čiste stranke prava na vječnu vjernost Hrvatskoj i podsjeća kako je »haračenje narodnog jezika, morala i imena opasnije od svake materijalne globačine.«²³⁸ Jedva koji mjesec kasnije, u važnome, skoro programatskom pismu Stjepku Siročiću, on ovomu daje smjernice o nužnoj orijentaciji neimenovanoga »novog lista« koji Siročić pokreće s »najmlađima.«²³⁹

Napominje mu: »Ima tri vrsti hrv. pisaca: koji pišu protihrvatski (ne imenujem ih, jer ih znate), koji ne pišu hrvatski (i ako pišu hrvatskim riječima) i, najzad,

²³⁴ D. JELČIĆ, *Matoš*, 186.

²³⁵ Pismo M. Saviću od 9. kolovoza 1901., SD, XX., 105-106. Savić (1845.—1936.), srpski književnik, bio je tajnik Matice srpske i urednik *Letopisa Matice srpske* u razdoblju od 1896. do 1911. godine.

²³⁶ »Dr. Ljubomir Nedić«, SD, VIII., 147.

²³⁷ »Jovan Dučić: *Pesme*«, SD, VIII., 155.

²³⁸ »Eugenu Kumičiću u znak štovanja«, SD, III., 8.

²³⁹ O Siročiću nisam, kao ni priređivač Matoševih korespondencija, uspio pronaći nikakvih podataka. No, iz Matoševa je pisma jasno kako je 1901. pripadao među »najmlađe« i kako je sudjelovao u pripremanju za pokretanje nekoga »novog lista«.

koji pišu hrvatski, hrvatskom frazom i duhom hrvatskim. Samo ovi posljednji su pisci hrvatski i recite, koliko ih ima u onom skupu po 1200 filira godišnje?«.

A što se novoga lista tiče, Matoš savjetuje: »Cilj vašega rada ne može biti drugi nego ideja patriotizma. Ko nije dobar Hrvat, nije human, jer prezire interese jedne velike ljudske mase, uništavane materijalno i moralno. Ko ne ljubi Hrvatsku, ne ljubi sebe (ja opetujem — sebe!), svoju čast, svoj jezik, svoju prošlost, svoj Jučer. Patriotizam zadovoljava dakle vaše egoistične i vaše altruistične sklonosti, zadovoljava potpuno svaki moral. Da sam individualistički anarhista, Marksista ili Muhamedovac, bio bi isto tako Hrvat, kao da sam Jevrej, katolik, sirotinja ili magnat. Naše djelovanje može biti razliko, cilj mu mora biti Hrvatska. Ta će misao ipak složiti jednog dana sve naše čestite ljude. (...) Hrvatska je zemlja, koja vas hljebom hrani, grije svojim suncem i bije svojim vjetrom, Hrvatska je naša knjiga napisana i nepisana — ona, koja trune u gluhim grobovima Predaka. Čista, etnografski je čista Hrvatska na selu, na najmanje tuđinskom selu naše otadžbine; idealna, najčišća Hrvatska je tu, u našem mozgu, u našem srcu, a ako je iz moga oka sada pala suza, ne bijaše to moja suza — već suza nečega u meni, nekog dobrog demona, nekake milostive žene — *lacryma meae carae matris Croatiae*. Svaka zemlja pa i naša, ima mjesta kao što je ovo pod našom lilijevom sisom — gdje duša narodna živi i diše. Tražite, nadajte srce hrvatsko.«²⁴⁰

Više, dakle, nema ni »hrvatsko-srpske književnosti« niti hrvatsko-srpske sloge, a kamoli istoga »hrvatsko-srpskog naroda«. U političkom smislu, to je potpun povratak Starčeviću, pa Matoš svom sugovorniku poručuje: »Ne čudite se dakle, ako Vam se, na razočaranje galerije, požudne novosti i senzacija, odam kao obično djače A. Starčevića«, pa zaključuje svoje pismo krilaticom: »Hrvatska neka nam bude zajedničko vjerovanje, kult znanja i energije zajednički uzor.«²⁴¹

A nema nikakve sumnje da je i iz Matoševih perspektiva prigoda da se obrati francuskoj kulturnoj javnosti bila važan trenutak: ako se u hrvatskim ili srpskim časopisima i moglo imati stranačkih i osobnih obzira, strancima — i to Francuzima, koje je visoko cijenio — Matoš sigurno nije ponudio nedomišljene misli i na brzu ruku sklepane redke. Naprotiv, nesumnjivo je bio svjestan da obraćanje francuskoj javnosti, na francuskom jeziku i u uglednoj francuskoj reviji, znači i predstavljanje Hrvatske svjetskoj javnosti. Zato je njegov članak »Pismo iz Hrvatske« («Lettre de Croatie»), objavljen u prosincu 1902. u *L'Oeuvre d'Art international*, iznimno važan i za shvaćanje njegovih pogleda i na hrvatsko-srpske odnose.

On, koji je toliko puta govorio o zajedničkoj hrvatsko-srpskoj književnosti, tekst počinje tužaljkom, koja je istodobno optužba protiv srpske literarne elite: »Nema u Evropi potlačenije i tužnije književnosti nego što je naša! Srbi, čak i napredniji, poriču egzistenciju hrvatske književnosti zbog zajedničkog nam knji-

²⁴⁰ Pismo S. Siročiću od 17. listopada 1901., SD, XX., 109-113. Pogriješke »nekake«, »ljevom« i sl. u izv.

²⁴¹ *Isto*, 114-115.

ževnog jezika, a i — recimo to — zbog čisto političkih razloga.²⁴² Odmah potom prelazi u ofenzivu, kritizirajući i prosrpsko držanje francuske javnosti:

»Kako [Srbij] imaju već dvije neovisne države (Srbiju i Crnu Goru), Srbe u njihovu protuhrvatskom djelu pomaže mnogo prilika više no povoljnih.

Pravoslavci, oni su pod izravnim protektoratom ruske diplomacije, pa ih stanovita francuska štampa pomaže. Za vrijeme posljednjih nemira u Agram-Zagrebu, prijestolnici Hrvatske, sa žalošću sam utvrdio da cijela službena i poluslužbena francuska štampa iskripljuje možda i nehotice, budući (zlo informirana) javno mišljenje, protežirajući opake srbo-ruske agente. Vladajuća kuća crnogorska ima moćne familijске veze, kao u Italiji, gdje kraljica, podrijetlom Crnogorka, pomagala koteriji srbo-ruskoj, koja je, kažu, pomoću francuskog poslanika, otimala Hrvatima njihovo vjekovno sklonište Svetog Jeronima.

Hrvati su u toj propagandi, nastavlja Matoš, prikazani kao »branitelji i panduri bečke reakcije«, postavši »nekom vrsti bijelih ljudoždera« i »simbolom sviju reakcija«. ²⁴³ Ovi su redci napisani i objavljeni malo nakon poznatih protusrpskih demonstracija, koje su se zbile u Zagrebu 1902. godine nakon Stojanovićeve članka u kojem se najavljuje hrvatsko-srpski boj »do istrage«. Oni jasno pokazuju da je Matoš posve svjestan kako pravih ciljeva srpske politike, tako i potpore koju ona ima u pravoslavnoj Rusiji, ali i simpatija nekih krugova na Zapadu.

Na tim je osnovama sloga nemoguća, jer su ciljevi i interesi dvaju naroda zapravo suprotstavljeni. U pismu D. Boraniću pred Božić te godine, iz Pariza piše: »Drugujući sa srpskom inteligencijom već oko 8 godina, uvjerio sam se u tome, da je sloga utopija. Nema Srbina, koji nas ne smatra — rdjavim Srbima. Naša je omladina mnogo idealnija od njihove. Kod njih vlada potpuni bankrot: moralni, intelektualni, politički i ekonomski! Samo jedan Radić može se još zanositi tim ljudima. (...) A opetujem ti, da ama ni jedan ne zarezuje, ne poznaje nas Hrvate. Ne pojmim, zašto naši političari čeznu za 'savezima' i zašto se nameću — pa još Srbima! Da ih poznaju kao ja, ne bi se ti ruski i talijanski martolozi bezbeli barkarili po Hrvatskoj!«. ²⁴⁴

Iako u privatnoj korespondenciji generalizira srpski odnos prema Hrvatima, u javnim istupanjima pokušava razlikovati srbijanske političke snage. Tako sredinom 1902. javno ističe kako demokratska ideja, »čista od šovinističke pravoslavne, katoličke natruhe, prosta od austromađarskog, crnogorskog, ruskog, srbobranskog itd. dojma« može zbliziti »naša blizanačka plemena«, dok srpski radikali pokazuju »otvorenu mržnju svega što je hrvatsko«. ²⁴⁵ A ubojstvo posljednjeg Obrenovića i promjena dinastije u Srbiji, priznat će on Milčinoviću, silno su ga se dojmili. Većinu sudionika tih događaja poznao je i osobno; ubijenu kra-

²⁴² SD, VI., 62-66. Prijevod Lj. Wiesnera, objavljen 1921., uvršten je na istome mjestu, 245-249.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ Matoševo pismo D. Boraniću od 17. prosinca 1902., SD, XIX., 50-51.

²⁴⁵ »Lazar K. Lazarević«, SD, VIII., 176-177.

ljicu još iz doba kad je bila udovica.²⁴⁶ Javno će i dalje glavninu prigovora upućivati radikalima. Da većina njih »mrzi sve što je hrvatsko«, ponavlja i u listopadu 1903.,²⁴⁷ a radikalima pripisuje i druge negativne osobine: »Na srpskom ladanju je radikal obično sve što je fukara, neradnik i proletarac. Imućnici, gazde i inteligentniji, uredniji elementi mahom su naprednjaci i narodnjaci (liberali)«. ²⁴⁸

No, lako bi on za Srbiju i Srbe, kad bi u Hrvatskoj prilike bile povoljnije. Hrvatska je pritisnuta političkom neslobodom i u njoj se pogubno šire protuhrvatske ideje. Obzoraši i tipovi poput S. Radića, Vladimira Jelovšeka, M. Marjanovića i F. Supila, tuži se on u studenome 1903., sve su prije negoli Hrvati, a »njihovo popuštanje Srbima, to je bruka«. ²⁴⁹ »Hrvatstvo«, piše u travnju 1904. iz Pariza, »reprezentiraju ljudi koji otvoreno progone umjetnost, a njihovi vođe ni danas još ne znaju hrvatski. Takozvani realiste, opet, žrtvuju u svom vrludanju znak naše narodne suverenosti i misao hrvatstva, nemajući petlje da javno budu Srbi, dok Srbi traže slogu s nama pod pogodbom da oni dobiju sve, mi ništa«. ²⁵⁰

Ne mogavši se vratiti u Hrvatsku, Matoš se u ljeto 1904. odlučuje vratiti u Srbiju. I opet nisu posrijedi politički razlozi: vraća se da bi bio bliži Olgi Herak, djevojci u koju se zaljubio i kojom se želio oženiti. ²⁵¹ To će kasnije kazati i u nekim pismima, a kao da je najavio već u veljači 1903., posvećujući joj »Imaginaro putovanje« u kojem se u mašti vratio u Zagreb svoje mladosti. Crtica završava patetičnim vapajem: — Kroacijo, majko moja! — padnem ničice i obujmim joj koljena. — Hrvatska, bakljo mojih tamnih putova, tvrdi kruše mojih nevolja, suzno uzglavlje mog progonstva! Kroacijo, jedina, posljednja boginja mog buntovničkog bogomračja! Pruži mi kraljevsku, prosjačku ruku, i ti ćeš disati i bitisati donle dok bude biti i disati posljednje tvoje dijete. Diži se, Hrvatsko! Jer iako smo sami i slabi, u početku bijaše hrvatska riječ i riječ Hrvatska će biti djelo!«. ²⁵²

U više puta tiskanom feljtonu »Od Pariza do Beograda«, koji će kasnije (1913.) donijeti i već spomenute poteškoće s izlaskom njegove knjige *Pečalba*, Matoš opisuje odlazak iz Pariza, dajući oduška svojoj ljubavi za Francusku, njezin glavni grad i slobodu koju Francuska simbolizira. I sada spominje »dvije domovine«, ali sad su to »domovina naše puti, i Francuska — domovina našeg duha«. ²⁵³ No, raduje ga povratak u Beograd, u zemlju koja mu je prva pružila utočište, koja propovijeda slobodu i čiji kralj, uostalom, kako on kaže, hrvatski govori bolje od hrvatskoga kralja. ²⁵⁴

²⁴⁶ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 19. lipnja 1903., SD, XIX., 364-365.

²⁴⁷ »Pjesnički uljez«, SD, VIII., 178.

²⁴⁸ »Literarne stvari«, SD, VIII., 254.

²⁴⁹ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 9. studenoga 1903., SD, XIX., 377-378.

²⁵⁰ »Pismo iz Pariza«, SD, XV., 73.

²⁵¹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 246.

²⁵² »Imaginaro putovanje«, SD, III., 336-338.

²⁵³ »Od Pariza do Beograda«, *Pečalba*, SD, V., 164.

²⁵⁴ Isto, 165.

Njegov drugi dolazak u Beograd koincidira s obljetnicom prvoga srpskog ustanka: za nj je to, unatoč svemu, »stogodišnjica naše (ist. T. J.) političke i kulturne renesanse«. ²⁵⁵ Međutim, po dolasku u srpsku prijestolnicu zapaža da se u Srbiji uglavnom ništa ne zna o radu »oko srpske i hrvatske sloge« koji se intenzivno odvija u Hrvatskoj. Dvije su kulture još uvijek udaljene, a »bez kulturnog zblizjenja nema govora o političkom jedinstvu«. Zato bi trebalo pokrenuti zajednički književni list (što bi, po njegovu mišljenju, osobito koristilo Hrvatima koji imaju književno društvo s 400 članova, a nemaju književnog lista!), a knjige tiskati i latinicom i ćirilicom, čime bi se krug čitatelja proširio, a pisci »imali materijalne koristi«. ²⁵⁶ Da ga materijalne nevolje opet pritišću, suviše je govoriti: uvijek kad je tako, Matoš se vraća potrebi pokretanja listova i časopisa, napose onih koji suradnju — honoriraju.

Ujesen 1904. u srpskome tisku prikazuje brošuru Adele Milčinović o ženskim školama u Hrvatskoj. Tim se povodom po tko zna koji put okomljuje na klerikalizam, pa primjećuje: »Zbog toga je hrvatskim naprednjacima simpatično srpstvo, jer je liberalno — jer ne poznaje klerikalizma«. ²⁵⁷ No, ne će on uvijek pisati da je Srbija slobodna od klerikalizma. Štoviše, znat će ustvrditi i to da je srpska misao religiozna, upravo klerikalna. ²⁵⁸ Ipak, svom stajalištu da samo slobodarska i vjerski snošljiva politička misao može Hrvatsku i hrvatstvo učiniti privlačnima, koju je varirao više puta, Matoš će se vratiti i onda kad bude pisao o »jugoslavenskoj slavi«, beogradskoj rujanskoj manifestaciji.

A njegovu članku u kojem je opisan taj dolazak oko 150 Hrvata, mahom omladinaca, na krunidbu kralja Petra I. Karadorđevića u Beogradu 7. i 8. rujna 1904. godine, i Jelčić posvećuje veliku pozornost. Tom je prigodom, naime, održana i »konferencija jugoslavenskih književnika«, na kojoj su s hrvatske strane sudjelovali K. Š. Đalski, Vladimir Vidrić, Ante Tresić Pavičić, Mihovil Nikolić i Srđan Tucić. ²⁵⁹ Događaj je, po Nikolajeviću, bio »doista svestrana i veličanstvena manifestacija jugoslovenstva«, ²⁶⁰ a Matoš je — osim javljanjem u novinama — svom raspoloženju dao oduška i u dopisnici koju je poslao sestri Danici, kličući: »Živio Petar I.!«. ²⁶¹ Sâma »konferencija« za Matoša je bila skopčana i s ružnim uspomenama, ponajprije na hrvatske goste. U jednome kasnijem, dijelom sačuvanome pismu M. Ogrizoviću, on će podsjetiti kako su se hrvatski književnici ponijeli prema njemu u par zgoda. Jedna od njih bila je »u Beogradu, na jugoslav.[enskom] banketu kod Kolarca prigodom Petrovog krunisanja. Tu su držali govo-

²⁵⁵ »Kult energije«, *SD*, XV., 97.

²⁵⁶ »Književnici bez literature«, *SD*, XV., 86.

²⁵⁷ »Katoličko obrazovanje«, *SD*, VI., 85-86.

²⁵⁸ Tako, primjerice, u članku »Društvo za slobodnu misao« iz rujna 1907., *SD*, XV., 147.

²⁵⁹ D. JELČIĆ, »Napomene o svesku dvanaestom«, *SD*, XII., 316.

²⁶⁰ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 93.

²⁶¹ Matoševa dopisnica sestri Danici Matoš od 7. rujna 1904., *SD*, XIX., 273.

rancije Tucić, Gjalski, Nikolić, Tresić sjedeći sa Vidrićem etc. kod počasnog književničkog [spac. u izv.] stola. Ja sam bio skutren među djacima i kada htjedoh govoriti, jedan od Srp.[skoga] Knj.[liževnoga] Glasnika, skerličevac, oduze mi riječ. Nijedan Hrvat nije protestirao«. ²⁶²

Za hrvatske goste — koje je Beograd dočekao raširenih ruku upravo zato što su svojim djelovanjem pomagali srpsku nacionalnu misao — Matoš nije bio počudan. Nije mu bilo mjesta za istim stolom. Nisu mu čak dopustili govoriti, iako je posve jasno da njegov govor u tim okolnostima i na tome mjestu ne bi bio govor protiv Srbije i njezina kralja. Možda je i to pridonijelo njegovu egzaltiranom opisu manifestacije, no u svakom slučaju, sa sigurnošću se može kazati kako je to trenutak labudog pjeva njegova filospuskog raspoloženja, koje će doći do izražaja u nizu tekstova nastalih u jesen 1904. godine.

U razmjerno kratkom članku pod naslovom »Hrvati su došli«, on će još jednom — opet s nemalim oduševljenjem — pisati o potrebi hrvatsko-srpske sloge.

Hrvati u Beograd, kaže on, »nisu došli 'inkognito' nego korporativno, javno, jer mi već godinama osjećamo i znamo da je Beograd pored Zagreba jedino mjesto gdje se može bezbeli pjevati 'Još Hrvatska nij' propala'. Zato će ostati 4. septembar neprolazan datum u novijoj hrvatskoj istoriji. Danas su prvi put došli Hrvati, usprkos svakim mahinacijama, u Beograd, kao Hrvati, kao braća, da javno istaknu da je naša, hrvatska i srpska kultura jedna, da bi prema tome i naša narodna politika trebala da ima isti cilj; cilj našeg narodnog oslobođenja za koje se diže Karadorđe, za koje se biju rame uz rame Jelačić i Knićanin, Miletić i Strossmayer«. ²⁶³

Učinilo se Matošu opet za trenutak da će mu se otvoriti vrata i hrvatskih i srpskih listova, da je prošlo vrijeme gladovanja i bijede, pa u niski velikih povijesnih osoba kao da nakratko zaboravlja na Starčevića. Srbima može ponuditi Jelačića i Strossmayera, dok je Starčevića najbolje prešutjeti. Nasuprot tome, kudi one koji se služe politikom *divide et impera*, pa u Hrvatskoj srpskom manjinom guše Hrvate, dok se u Bosni daju Hrvatima prividne koncesije kako bi ih se identificiralo »sa jezuitom i austrijskim žandarom«. ²⁶⁴ Hrvatska je u teškoj političkoj i gospodarskoj situaciji, pa je — prema njegovu mišljenju — pitanje sloge sa Srbima postalo potreba, čak »jedini naš spas«, tim prije što »29. maj je doveo na srpski prijesto dinastiju i vladara kojega prvog među srpskim vladarima pozdravi naša omladina kao Hrvatskog Kralja, kao kralja naše nade, kao kralja naše budućnosti — Mlade Hrvatske!«. ²⁶⁵ Ostvarenju tog sna ima još puno zapreka: »Još nije počelo vrijeme zajedničkog rada. Još nema srpsko-hrvatske banke, srpsko-hrvatskog lista, i srpsko-hrvatske političke stranke, osnovane na apsolutnoj tole-

²⁶² Matoševa dijelom sačuvano pismo M. Ogrizoviću iz 1907., *SD*, XX., 59-60.

²⁶³ »Hrvati su došli«, *SD*, XV., 100.

²⁶⁴ *Isto*, 100-101.

²⁶⁵ *Isto*, 101.

ranciji imena, jer se cijela ta batrahomiomahija vodila jedino zbog različitog imena». ²⁶⁶

Ali nije taj Matošev zanos bez opreza: »Srbi neka nam garantuju da su hrvatske sve one pokrajine u kojima su Hrvati u većini i obratno, srpski književni listovi neka nam ne navješćuju boj do istrage kao organ gosp. Bogdana Popovića, Srbi neka ne izdaju Hrvate u Banovini, a Hrvati Srbe u Bosni, složimo se barem protiv zajedničkih dušmana — protiv Švabe i Mađara i ideal Petra Preradovića i Vladike Njegoša će se realizovati«. ²⁶⁷

U još nekoliko članaka nastalih u to vrijeme Matoš opet mašta o hrvatsko-srpskoj suradnji i slozi. ²⁶⁸ Koliko su oni izraz njegova stvarnog raspoloženja, a koliko izraz nužde, teško je reći. Jer, ni novine nisu primale ni honorirale članke koji su zastupali stajališta što im nisu odgovarala. Jasno se to vidi iz Matoševe korespondencije, koja i u tom dijelu ilustrira stanje hrvatskog novinstva tog doba, pokazujući da ono možda i nije tako reprezentativno za raspoloženje javnosti.

Piše tako Matošu njegov dobrotvor Antun Benešić krajem 1904. iz Zagreba, izvješćujući ga kako je u njegovo ime išao tražiti honorar u *Agramer Tagblattu*. Ondje mu rekoše da će Matoševe priloge i dalje tiskati, uz uvjet da su nepolemične i nestranačke, te da su »pisane u informativnom duhu i sa simpatijama prema srpskom narodu. U tom duhu možete pisati koliko hoćete, sve će Vam se štampati (spac. T. J.)«. ²⁶⁹ Zatvoreni su, dakle, stupci tekstovima koji bi o Srbima i Srbiji govorili drugačije. Beogradski emigrant odgovara oprezno, tužeći se na to da su mu vrata zagrebačkih i hrvatskih nakladnika zatvorena: »Što se tiče sloge sa Srb.[ima], ona je još tek ideal, za koji treba raditi, ali sa velikom dozom nepovjerljivosti«. ²⁷⁰ Više nije mogao reći, ali i to što je rekao — dovoljno rječito iskazuje ono što je zapravo mislio. A kad mu Milčinović u drugoj polovici 1904. prizna kako o Srbiji ne zna ništa, ali da ga bodre povoljni glasi o novomu srpskom vladaru, Matoš će pun gorčine odvratiti u studenome 1904.: »Nadam se, da ću se iz tog govna skoro vratiti u Jevropu«. ²⁷¹

Treba, dakle, s krajnjom rezervom uzeti Matoševe filiosrpske izjave i članke iz toga doba. On je ponovno u strahovitim materijalnim nevoljama, koje mu ne dopuštaju ni da pristojno živi, a kamoli da ostvari naum o braku s Olgom. K tome ni Beograd u koji se vratio 1904. više nije obrenovičevski, veseli i razigrani grad koji se obazire prema Zapadu. To je sada posve drugačija prijestolnica, i

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto. Pod sintagmom »boj do istrage« Matoš nesumnjivo cilja na spomenuti članak dr. N. Stojanovića.

²⁶⁸ Usp. članke »Slava mladosti« iz rujna 1904., *SD*, XV, 102-103.; »Mađarska kultura« iz listopada 1904., *SD*, XV., 107-108.; »Vive la France!« također iz listopada 1904., *SD*, XV., 111-112.

²⁶⁹ Benešićevo pismo Matošu od 7. studenoga 1904., *SD*, XIX., 36.

²⁷⁰ Matoševo pismo A. Benešiću od 28. veljače 1905., *SD*, XIX., 39-40.

²⁷¹ Matoševa dopisnica A. Milčinoviću od 26. studenoga 1903., *SD*, XIX., 394.

Matoš će domalo shvatiti da njegovo zalaganje za suradnju — potkrijepljeno čak i njegovom privremenom spremnošću da odustane od svega osim hrvatskog imena i prepuštanja Srbiji zemalja većinski nastanjenih Hrvatima — na drugoj strani ne nailazi na odjek. U karadorđevićevskom Beogradu više nema onakvih prijatelja kao prije, a »nestalo je i onog ranijeg kavanskog prijateljevanja, koje je ponekad stvaralo dispoziciju stanovite popustljivosti i ublažavalo kritičku oštrinu njegovih filipika«. ²⁷² Zato je, naglašava Mihanović, »neobično važno znati je li neki Matošev kritički sud izrečen za prvoga ili pak drugog njegova boravka u Beogradu«. ²⁷³

Posebno se na nj u to doba okomljuju radikali. Da već nije naviknut na razočaranja, i da ne voli »borbu i nevolju kao dobru školu energije«, piše on Jovanu Hraniloviću u jesen 1904., boravak u Beogradu bi ga razočarao. Izbacili su ga iz većine srpskih novina (»Radikali me mrze, jer sam im navijestio rat.«), a ni u Hrvatskoj se njegove stvari ne tiskaju. Zavide mu i predbacuju svašta, ali: »Ja sam još najbolji Hrvat među svom tom žgadijom, što mi radi o glavi«. ²⁷⁴ U pismu A. Benešiću iz kolovoza 1905. Matoš piše kako mu, nakon usporedbe prilika i ljudi u Hrvatskoj i Srbiji, bijaše »i opet drago da sam Helen, a ne barbar, — hoću reći Hrvat, a ne Srbin«. ²⁷⁵ Milčinoviću u to doba opisuje tužne prilike u Beogradu u kome bjesni tifus i u kojem vlada silan smrad, pa je policija dala zasuti sve nužnike: »Sada znam što je pakao i vrućina, smrad, stjenice, i novinarske klevete. Zagreb, kaki je da je, pravi je raj — prama toj bagazi u ukusu M. Nikolića i V. Vidrića, trubadura širokih kukova«. ²⁷⁶ Suočivši se s beogradskim prilikama, svjestan je da mora »modificirati svoj rad«, a kao Hrvat naučio je da treba računati s činjenicama, ponajprije s Austrijom, i s time »da se pod maskom jugoslavizma krije srp.[ska] agresivna politika«. ²⁷⁷

Kad su na vlast ponovno došli samostalci, koje smatra još ljućim svojim neprijateljima, Matoš u ožujku 1906. piše A. Benešiću: »Prilike su tu tako jadne, socijalni i javni odnošaji tako su otrovani, da ću ja pješke odavde otići, ako ne uzmognem drugačije. Mene je djavo natentao ovamo, jer mišljah da bi tu mogao realizirati svoju ljubav — oženiti se. Užasno sam se razočarao, postavši veći stekliš no što bijah ikada. Evo — skoro će prvo srp.[sko] pjev.[ačko] društvo ići u Debrecin, da pjeva za spomenik — Lajošu Košutu. I s tim ljudima žele slogu neki naši kreteni!«. ²⁷⁸ Branku Drechsler-Vodniku jedva koji tjedan ranije je iz Beograda pisao: »Prvu priliku ću upotriebiti za odlazak iz tog čiftinskog, politikant-

²⁷² N. MIHANOVIĆ, »Književnokritički odnos A. G. Matoša i Tina Ujevića prema srpskim piscima«, u: *Portreti i eseji o hrvatskim piscima*, Stvarnost, Zagreb, 1981., 157.

²⁷³ Isto, 157.

²⁷⁴ Matoševo pismo J. Hraniloviću od 17. studenoga 1904., *SD*, XIX., 182.

²⁷⁵ Matoševo pismo A. Benešiću od 4. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 16.

²⁷⁶ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 12. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 396.

²⁷⁷ Matoševo pismo A. Benešiću od 4. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 16.

²⁷⁸ Matoševo pismo A. Benešiću od 16. ožujka 1906., *SD*, XIX., 25.

skog i filistarskog grada, gdje ponovo naučih biti Hrvat. (...) Moderni Beograd pokazao mi je svu karikaturu demagoške i čiftinske demokratije. Žalimo što u tom poslu moj vrat nije profitirao kao šija g. Potočnjaka. Iz petnih žila ću nastojati, da se naš modernizam ne identificira sa srpskom politikom kao kod Gjal-skoga, gospara Vojnovića i drugih trgovaca. Ja ne identificiram hrv[atstvo] politički sa hrv[atским] kulturnim naprednjaštvom.²⁷⁹

No, unatoč svim tim silnim izljevima ogorčenja i prijezira, on ostaje u Srbiji. Ne zato što to želi, nego zato što — nema izbora. On je vojni bjegunac, emigrant kojemu se desnica koči i njome sve teže piše, dok svirati više i ne može, pa je malo vrata što mu se otvaraju. Zato je prisiljen ostati u Beogradu, ali se uopće ne želi upletati u unutarsrbijanska okapanja, pa 1907. piše: »Ja sam, na kraju krajeva, hrvatski novinar, pa ako me što zanima, može me zanimati samo interesovanje Srbije za moju domovinu, za onu Hrvatsku za koju je novi režim nesumnjivo pokazao više simpatija od mađarofilskih Obrenovića.«²⁸⁰

Iako je svjestan važnosti europskoga javnog mnijenja i geopolitičkih interesa velesila, Matoš smatra da se hrvatsko pitanje u prvom redu rješava u Hrvatskoj, a ne izvan nje. Ključni problem vidi u hrvatskom odustanku od hrvatstva, u hrvatskoj spremnosti na odricanje od nacionalnih ciljeva.

To znači da više nema ni traga onom zanosu za hrvatsko-srpskom slogom. U veljači 1907. s bolnom ironijom analizira stanje duhova u svojoj domovini: »U Srpski književni glasnik, list u kojem je štampan onaj krasni članak o 'istrazi', istrebljenju Hrvata, u taj krasno uređeni list danas pišu, popijevajući, prvi hrvatski poeti kao g. Domjanić. Hrvatske socijaliste vodi Srbin, hrvatskim saborom ravna Srbin, hrvatskom knjigom vladaju Srbi, hrvatskim novcem tjera se usred Zagreba srpska politika i trgovina. Srbi u Dubrovniku, Srbi u Sarajevu, Srbi u Spljetu, Srbi u Zagrebu, Srbi aristokrati, Srbi socijaliste, Srbi kapitaliste, Srbi žandari, Srbi naprednjaci i Srbi katolici. Srpska banka i Srbin Korać — pa zar lažu srpske čitanke i srpski zemljovid, govoreći da nema Hrvata? (...)«²⁸¹

Nastavlja odmah u istom tonu: »Srpstvu je kod nas prokrčio put ilirizam, pa Strossmayer i Mažuranić. Kao Vlasi Zrinjskog i Frankopana, tako su ti novi 'Srbi' pomagali proti nama Austriju. Za tim pod mađaronima i Héderváryjem braća su nam sjela za vrat s Mađarima. Pošto ih jezik nije dijelio od Hrvata, uzeše vjeru kao znak narodnosti, prem vjera nije narodnost. (...) Pošto im srpstvo najprije bijaše pravoslavlje, u najnovije vrijeme uzeše mjesto te 'nemoderne', natražnjačke, 'klerikalne' maske druge 'marifetluke', slobodoumne, demokratske. (...)»

Od rusofilskih klerikala postadoše košutovski radikali. Hrvatski i srpski jezik proglasiše istim, ali tako da Hrvati i hrvatski zovu srpskim, a Srbi i jezik hrvatski srpskim. Pošto smo isto pleme, oni nas proglašuju istim narodom, i to srpskim.

²⁷⁹ Matoševo pismo B. Drechsleru od 13. veljače 1906., *SD*, XX., 177-178.

²⁸⁰ »Pogibija Milana i Maksima Novakovića«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 161.

²⁸¹ »Kain i Abel«, *SD*, XIII., 129-131.

Srbija je hrvatski (spac u izv.) Pijemont. Pošto među najboljim Hrvatima ima svećenika i dobrih katolika, oni čisto hrvatstvo proglasiše klerikalnim, nemodernim, dakle preživjelim, furtimaškim, glupim. Srpstvo postade preko noći simbol svjetla, slobode, demokracije, a hrvatstvo jednog Kvaternika i Kumičića simbol rimske zasukanosti, antikulturnih nagona i staromodnih pojmova. Srbija, zemlja najčešćih ubojstava u Europi, i Beograd bez kanala i pločnika, to je kultura, a Hrvatska i naš lijepi, dragi Zagreb, gdje 'Srbi' tako krasno napreduju, Zagreb i Hrvatska su Srbima mrak, jezuitstvo, Sodoma i Gomora. Ali to još nije sve! Hrvatstvo nije samo antidemokratski, neslobodni pojam. Hrvat, pravi Hrvat nije samo jezuita. On je i Argus, to jest uhoda i sluga Austrije, on je Austrijanac, a vi već znate — Metternich, Drang nach Osten itd. A pošto i naša omladina, kao svaka omladina, ima više srca no soli u glavi, voleći interesantnu pozu, paradokse, moderne lozinke, pošto i kod naše omladine ima mnogo, vrlo mnogo fraze i nemoralnosti, veliki dio naše omladine dao se vlaškim kirkama pretvoriti u 'realiste', u Srbe.

Dok je Srbinu najveća realnost Srbija i srpstvo, našem realistu je posljednja realnost Hrvatska i hrvatstvo. Dok je Srbinu najveća svečanost 'slava', krsno ime i srpski sv. Sava, našem realistu odvratn je kult djedovskih predaja...²⁸²

U ljeto 1907. i Matošev se odnos s Olgom Herak, nesuđenom životnom suputnicom, nalazio »u najtežoj, najbolnijoj svojoj fazi«, piše on Milčinoviću. Nije mu moguće vratiti se u Hrvatsku, a u Srbiji, s obzirom na svoju *steklišku* reputaciju i tamošnje prilike, nema izgleda dobiti kakvu službu, pa dakle ni pozvati Olgu da dođe k njemu. A da se napravi Srbinom zbog karijere, to nipošto ne će.²⁸³ U Srbiji »bolji Hrvat« ne može dobiti ni koricu kruha, ako nije »Vlajo«: treba, dakle, biti pravoslavni ili izdati Hrvatsku.²⁸⁴ »Biti Hrvat«, piše on Ogrizoviću u kolovozu 1907., »je odista grozna dužnost, olakšana samo tom okolovštinom [okolnošću, op. T. J.], što je još gore — biti Srbin.«²⁸⁵

Dok se hrvatstvo hoće prikazati natražnim i klerikalnim, a srpstvo modernim i liberalnim, tom se problemu može doskočiti samo na jedan način, piše Matoš u jesen 1907., stavljajući svom »Guravcu« u usta sljedeće riječi: »... Braniti, kao Srbi svoje, ekskluzivno hrvatske interese, biti složni, pouzdati se u sebe, razviti pod hrvatskim barjakom cjelokupnu hrvatsku energiju, dati život svoj za svakog Hrvata i za svaki pedalj hrvatske zemlje, raditi s narodom za narod uz geslo Hrvatska Hrvatom! Stvoriti hrvatsku energiju, stvoriti mladu Hrvatsku, Hrvate spremne umrijeti kao Kvaternik i živjeti kao A. Starčević — evo, mi znamo 'kamo i kojim putem to'. (...) Premda smo idealiste, naš program, naši putovi su jasniji od Smodlakinih staza i Supilovih bogaza.«²⁸⁶

²⁸² *Isto*.

²⁸³ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 30. srpnja 1907., *SD*, XIX., 409.

²⁸⁴ Matoševo pismo M. Ogrizoviću od 25. listopada 1907., *SD*, XX., 73-74.

²⁸⁵ Matoševo pismo M. Ogrizoviću od 26. kolovoza 1907., *SD*, XX., 57-58.

²⁸⁶ »En marge«, *SD*, XIII., 166-167.

A na usta »Piskarala« u listopadu iste godine progovara o obrambenoj dimenziji hrvatskog nacionalizma: »U srpskom pitanju mi stekliši imamo slobodne ruke, jer se hrvatske stranke ne dijele po svom odnošaju prema Srbima, nego prama Pešti, prama Nagodbi. Starčevićanac je svaki antinagodbenjak i tko u hrvatskim zemljama poznaje samo jednu narodnu politiku: politiku hrvatsku. Ta hrvatska politika ne može imati i nema ništa proti Srbiji i Crnoj Gori, dok te države, razumije se, ne rade protiv nje. Neka se Srbi zadovolje sa svim autonomnim i plemenskim garancijama koje im u nesrpskim zemljama danas samo naš ustav daje, neka budu politički dobri Hrvati, i ja bih dragovoljno pristao da im se u ime srpsko, kao u ime plemensko, neće dirati. Ali biti rođen u Hrvatskoj i biti samo Srbin, znači rušiti narod i državu za volju mnogo manjeg plemena.«²⁸⁷

No problem i jest u tome što se Srbi ponašaju posve drugačije: »Srbi su u Hrvatskoj država u državi, društvo u društvu, dajući ton vladinoj politici, eksploatišući u svoju korist i nagodbu i socijalizam, organizujući se ekonomski i politički sasvim odijeljeno od Hrvata, ne dijeleći ni jednog jedinog hrvatskog ideala, pomažući samo sebe, dok Hrvat bojkotuje samo Hrvata. Srbi su danas, u rezolucionaškoj eri, gospodari situacije...«²⁸⁸

U povodu smrti Gjure Deželića (1838.—1907.), hvali pokojnika zbog toga što je u obranu Hrvatske i hrvatstva napisao niz rasprava koje »imaju važnost kao Starčevićeva rasprava, Kvaternikovo Istočno pitanje i Hervati, te Pavlinovićeva Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji i Hrvatski razgovori. Od svih tih pravaških Deželićevih monografija najvažnija je Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda (1879), objelodanjena nakon protesta hrvatske omladine (1877) kao ustuk protiv Majkovičevim 'naučnim' tvrdnjama kojim je (1876) sveo hrvatsku narodnost na stupanj srpskog plemena od 600.000 — 700.000 čakavaca i kajkavaca.«²⁸⁹ I onda se odlučno i bezrezervno obračunava s protuhrvatskim djelovanjem srpske političke elite u hrvatskim zemljama i s velikodržavnim imperijalizmom Kraljevine Srbije:

»Od svih narodnih novijih naših nesreća i rana srpstvo bijaše najljuća (spac. T. J.) U samoj Banovini je ta importirana misao držala proti hrvatskom ustavu do pol milijuna pravoslavnih urođenika, da ne spominjem Herceg-Bosne gdje je propaganda posrbila cijeli ortodokсни živalj, zahvativši već i u demoralisane muslimanske redove, dok je Dalmaciji predobila duhove kao Medo Pucić, Bogišić, Budmani i onaj Matija Ban koji još krajem sedamdesetih godina proglašuje (u Obzoru) hrvatskom do Vrbasa onu istu Bosnu koju lane hrvatski zastupnik Supilo proglašuje u cjelini srpskom. Ljubiša, koji se zakle na naše državno pravo, tražeći sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, pretvara se u ljuta Srbina. U Dalmaciji političko srpstvo, narodnost srpska datira tek

²⁸⁷ »Sladkogorki razgovori«, *SD*, XV., 152-153.

²⁸⁸ *Isto*, 154.

²⁸⁹ »Duro Stj. Deželić«, *SD*, IV., 241. Misli se na članke ruskog profesora Apolona Majkova, objavljene 1876. u novosadskoj *Zastavi*, kojima se Hrvatima preporučuje da prionu uz srpstvo. (*SD*, IV., 417.)

od 1880: narod, star 27 godina. K nama se strano ime ušuljalo pomoću nehrvatskih struja slovinstva, zemljaštva, ilirstva, jugoslavenstva, 'materinstva', pa dok naši prenaivni Našinci bijahu sve, pa i Vilovskovi Srbati za volju 'srpstva', Srbi ostadoše samo ovejani Srbi, govorahu samo srpski (ne srpskohrvatski), tvrđahu da im ukradosmo jezik, i govorahu: — Ako sam rođen u staji, nisam vo. Ako sam iz Hrvatske, nisam Hrvat. — Kod nas bijaše sve na uhar njihovoj propagandi. Imajući za leđima privlačivost slobodnih svojih država, igrahu revolucionare, oslobodioce prama našoj sužanjskoj, silom-austrijanštini. Dok se morasmo i moramo se boriti sa Talijanom, Mađarom i Nijemcem, dok nismo više gazde ni svojoj kesi, Srbi imaju dvije organizovane države, dvije vojske, dvije državne blagajne, pa ogromni srbofilski upliv Rusije, srpske radikalne saveznice, zaštitnice pravoslavlja i saveznice zajmovima bogate Francuske. Srpstvo dakle pomaže dvojni savez s iredentističnom Italijom, dvije slobodne balkanske države sa svojim upućenim diplomacijama, i dok Austro-Ugarska upotrebljavaše srpstvo proti hrvatskoj ideji, to isto srpstvo nazivaše i naziva borbu s nama borbom proti duhu Rima i bečke kamarile.

Srpstvo dakle pomaže u Europi sve što je antiaustrijsko, a u Austro-Ugarskoj sve što je antihrvatsko. Dok tu propagandu pomaže sve, nas ne pomaže niko, pa ni naš jezik, pa tako ta narodna borba nije borba — kao u ostalom svijetu — dvaju jezika, već konflikt dviju kultura, tradicija, historija, politika, ideja.

Da bi dakle srpstvo uništilo jedinu zapreku svom prodiranju u Hrvatsku, trebalo je oslabiti samo naše ime, dakle naše pravo na posebni i samostalni politički i kulturni razvitak. Taj posao ne bijaše mučan u Herceg-Bosni, blizu beogradskih i cetinjskih utjecaja, gdje polumjesec pomagao sve do srpskih ustanaka neopasno pravoslavlje i proganjaše opasno, katoličko i europsko hrvatstvo. Ali kad se srpstvo kao posebna narodnost javi u Trojedinici kada različitošću vjere htjede stvoriti u narodu drugu narodnost, kada nam u rođenoj kući ustane protivnik, pomagač svih naših neprijatelja, kada Vuk proglasi na temelju istog jezika Srbe sve i svuda pa i kada su Hrvati, kada usred tamnih mešetarenja bar.[una] Živkovića pjevaše protopop Begović:

*Nebo je plave srpske boje,
A u njem stanuje srpski Bog.
Oko njeg anđeli srpski stoje
I služe Srbina Boga svog!*

— kada sa propašću suvereniteta imena zaprijeti propast nezavisne hrvatske misli, diže se pravaška ideja sa nepobitnim dokazima proti raznim Majkovima i Šafaržicima...«²⁹⁰

I po povratku u domovinu početkom 1908. Matoš u svojim tekstovima upozorava hrvatsku javnost, napose omladinu, da ne treba imati iluzija o srpskoj politici i o tzv. narodnom jedinstvu. Početkom travnja 1909. godine, u povodu po-

²⁹⁰ »Duro Stj. Deželić«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 241-242.

četka glavne rasprave u tzv. veleizdajničkom procesu u Zagrebu,²⁹¹ ironično komentira pisanje stranoga tiska koji u Zagreb dolazi u liku novinara »kao reprezentant najeuropskije Europe«, ali preko Beograda »gdje je dobio instrukcija od ministra spoljnih poslova i ostvario namiru u blagajni dispozicionog fonda«. Taj novinar ne govori hrvatski, ali to nije ni važno, jer je dobro upućen u to kako je Hrvatska srpska zemlja i kako su Hrvati obični Srbi. U tom smislu su i optuženici koji šire srpsku propagandu nevinini, »jer većina samih Hrvata, tzv. Koalicija, drži opravdanim da se u jednom narodu njenom pomoću širi drugi narod sa posebnom zastavom izvanmonarhijske i dušmanske kraljevine«. Tako indoktrinirani i korumpirani tisak optužuje hrvatsko pravosuđe da je okrutno i da postupava nezakonito, dok bi on, kaže Matoš ironično, zapravo trebao postupati onako liberalno kako inače postupaju srpski sudovi i srpska politika sa svojim vladarima i svojim političkim protivnicima: »Kada bi se u Hrvatskoj s izdajicama postupalo kako su Srbi postupali sa svojim vladarima, doživjeli bi u Hrvatskoj što doživješe muslimani u Srbiji: bili bi protjerani ili bi, kao Njegoševi Turci u Crnoj Gori, doživjeli Bartolomejsku noć.«²⁹²

Sredinom 1909., u jeku veleizdajničkog procesa, ponovno upozorava na to da se Srbija nije odrekla Bosne i Hercegovine, pa koristi prigodu da raskrinka srpsku propagandu kojoj nasjedaju i neki hrvatski politički i kulturni krugovi. On ironično piše:

»Srbi i Hrvati su isti narod, jer je poznato da jedinstvo naroda čini to da jedni gravitiraju u Zagreb, drugi u Beograd.

Srbi i Hrvati su isti narod, jer imaju istu povijest, istu kulturu, isti narodni ideal i jer to tvrdi Pokret i Srbobran. (...)

Srbi i Hrvati su jedan narod, jer su Srbi samo Srbi, a Hrvati — Srbohrvati, Sr-bati. (...)

Srpska propaganda nije opasna Hrvatskoj, jer je — opasna Austriji. (...)

Srpske propagande nema, jer su uoči eventualnog rata s Austro-Ugarskom svi srbijanski listovi govorili o ustanku Srba u monarkiji, naročito u Herceg-Bosni, kao i prvaci pravoslavnih iz te zemlje kao Šola i drugi, uvjeravajući u tom smislu englesku štampu u Londonu. (...)

Srpske propagade nema, jer se na hrvatskoj univerzi u svjedodžbama hrvatski jezik zove i srpskim i jer napokon većina hrvatske štampe više simpatizuje sa srpstvom no s hrvatstvom. (...)

Propagande nema, jer je Đalski, uvjeravajući Beograd da se u Hrvatskom zagorju pjeva 'Prag je ovo milog Srpstva', postao srpski akademik.«²⁹³

²⁹¹ »Veleizdajničkim procesom« naziva se suđenje pedesettrijci Srba uhićenih u sklopu aneksijske krize, optuženih za veleizdaju i izvedenih na suđenje koje je započelo u Zagrebu 3. ožujka 1909. godine.

²⁹² »Kontrola Europe«, *SD*, XV., 186-189.

²⁹³ »Novinarski cvjetići«, *SD*, XIV., 28.-30. Književnik Ksaver Šandor Gjalski (1854.—1935.) postao je 1903. počasnim članom JAZU, a dvije godine kasnije počasnim članom Srpske akademije nauka i umetnosti. Opš. Dean DUDA, »Gjalski, Ksaver Šandor«, *HBL*, Zagreb, 1998., sv. 4, 694-697.

Umjesto ikakva popuštanja srpskom imenu i srpskom ekspanzionizmu, Matoš ističe frankovce kao »jedinu stranku hrvatskog nacionalizma«, nudeći odgovor na protuhrvatsku propagandu: »Mi tvrdimo da u Hrvatskoj ima samo jedan, hrvatski narod, bio on ma kojeg plemena, a naši masarykovci tvrde da u tom jednom narodu ima dva naroda«. A »žalosno je«, kaže on, da u klevetanju Hrvatske pred Europom prednjače upravo — Hrvati!²⁹⁴

No, iako je Matoš još u lipnju i srpnju 1909. vrlo jasno uočavao ne samo dugoročne ciljeve srpske politike, nego i to da srpska propaganda — uz pomoć svojih pomagača u Hrvatskoj — teži da se upravo njegovi stranački drugovi, frankovci, proglase »strankom neustavnog, apsolutističkog režima«, ipak je iz te stranke odlučio istupiti. Njegova je izjava objavljena 10. kolovoza 1909. godine.²⁹⁵ Kap u punu čašu očito je bilo približavanje frankovaca i kršćanskih socijala odnosno ono što je Matoš smatra klerikalizacijom stranke: godinu kasnije optuživao je frankovce da su »furtimaška stranka sa židovskom sekcijom«, predbacujući nadbiskupu Stadleru da je »odbio svojim jezuitskim katoličanstvom muslimane Hrvate«. Uza sve to, »Frank je kriv što se hrvatski državopravni 'radikalizam' stao smatrati prevarom ili neizvedivom utopijom.«²⁹⁶ No, odlazak od Franka nije shvaćao kao napuštanje ili promjenu vlastitih političkih pogleda. Dok se na oštrici njegova pera našao i Frank sa svojim pristašama, Matoš i dalje, istodobno i jednako oštro kao prije, šiba po naprednjacima, Hrvatsko-srpskoj koaliciji i Supilu, a Srbe krivi što je »Hrvatska vječno među čekićem i nakovnjem.«²⁹⁷

Da za nj odlazak od Franka ne znači priklanjanje misli hrvatsko-srpske sloge i jedinstva, jasno proizlazi i iz znamenite usporedbe Zagreba i Beograda kojoj se često vraćao. Nakon lepršavih kalambura i duhovitih doskočica, Matoš zaključuje: »U Beogradu naučih biti Hrvat, kao Srbi što su bez razlike tvrdi nacionaliste; tamo sam tek postao pravi pravaš. (...) Drago mi je što sam tamo bio, ali još mi je draže što nisam tamo ostao. (...) Vrijedi li Beograd, vrijedi za nas samo kao škola hrvatske energije i hrvatskog nacionalizma: kao zagrebačka prisposodba.«²⁹⁸

No, nije samo tada u njemu ponovno progovorio frankovac.

Uz seriju negativnih, napisao je Matoš i nakon odlaska iz Frankove stranke niz pohvalnih ocjena o Franku, uključujući i dirljiv, iznimno pohvalan nekrolog s nizom ispovjednih tonova.²⁹⁹ Naravno, bilo je u tome u nemaloj mjeri njegove nade da će pokušaj ujedinjenja pravaških stranaka imati uspjeha.³⁰⁰

²⁹⁴ »Novinarski cvjetići«, *SD*, XIV., 30-31.

²⁹⁵ »Izjava A. G. Matoša«, *SD*, XIV., 45.

²⁹⁶ »Politički sajam«, *SD*, XV., 284-286.

²⁹⁷ *Isto*.

²⁹⁸ »Dva grada«, *SD*, XV., 232-235.

²⁹⁹ »Dr. Josip Frank«, *SD*, XVI., 49-50.

³⁰⁰ Nekoliko mjeseci prije Frankove smrti (17. prosinca 1911.) na inicijativu dalmatinskih pravaša 25. srpnja 1911. u Zagrebu je održana konferencija na kojoj je postavljen temelj zajedničkoj organizaciji starčevićanske i franko-klerikalne stranke, dalmatinske Stranke prava, istarskih pravaša, Hrvatske katoličke

A onda je Prvi balkanski rat ponovno u Matošu probudio snažne simpatije prema Srbiji i Slavenstvu.³⁰¹ Te su simpatije, nema sumnje, u velikoj mjeri naličje njegova prezira prema hrvatskom kvijetizmu, prema hrvatskoj spremnosti na bezgranično trpljenje i prema europskome ignoriranju balkanskih prilika.³⁰² Ali one ipak nisu samo to: Matoš prolijeva »suzu zahvalnicu i radosnicu« zbog zacjeljenja »one rane, grdne i ljute — Kosova«, on — koji se toliko borio protiv unošenja vjerskog elementa na kulturno i političko poprište — odjednom likuje zbog poraza Turske kao poraza islama, on — koji je borbu ideja toliko uzdizao nad osobne prijepore — odjednom hvali Pašića koga odlikuje upravo to da ne zna pisati, slabo govori i nema ideja!

No, istodobno je dovoljno trijezan da zaključi kako je pobjeda Srbije samo pouka Hrvatima, a ne nužno i hrvatska pobjeda: »Ima ih koji gledaju u balkanskim pobjedama političku korist i za nas Hrvate. Pustimo utopiste neka sanjaju o jugoslavenskom carstvu! Ova monarhija nije Turska, Medvedgrad bi bio slaba hasna komitama, a mi interese naših muhamadanaca u Bosni ne možemo za volju nikakvoj Jugoslaviji na svijetu žrtvovati agrarnoj politici srpskih gazda i ekskluzivnosti grupe Kočićeve. Samo moralnu korist može Hrvatska izvući iz ovih pobjeda i nauk koji nam može koristiti više od svih eventualnih stečevina političkih.«³⁰³ Ta se moralna korist, nasuprot hrvatskoj »religiji očajnosti i slabosti«, svodi na shvaćanje da triježnošću, »cincinatskim vršenjem dužnosti« te ponosom i požrtvovnošću, i Hrvatska može steći dostojan položaj u Austro-Ugarskoj, položaj dostojan njezine prošlosti i njezina zemljopisnog položaja.³⁰⁴

Simpatije prema Srbima i Srbiji koje su na prvi pogled proizlazile iz Matoševa pisanja, nisu mogle zavarati upućenije promatrače: njega se i dalje smatralo perjanicom protusrpskog raspoloženja u Hrvatskoj.³⁰⁵ Ako je tih simpatija prema srpstvu i bilo, otrježnjenje će doći vrlo brzo: već je Drugi balkanski rat za Matoša

udruge i Hrvatske narodne zajednice, a imala je okupiti i neke hrvatske muslimanske organizacije. Uspostavljene su veze sa slovenskim kršćanskim socijalima te je početkom listopada 1911. osnovana Vrhovna uprava Stranke prava (tzv. Svepravaška organizacija) za sve hrvatske zemlje (uključujući BiH). Predsjednikom je izabran dr. Mile Starčević, a potpredsjednikom frankovac dr. Aleksandar Horvat. (M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 381, 384.)

³⁰¹ Prvi balkanski rat (8. listopada 1912. — 13. svibnja 1913.) vođen je između Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore, s jedne strane i Osmanskog carstva, s druge strane. Okončan je Londonskim mirovnim ugovorom od 30. svibnja 1913. čiji je potpisnik i Lujo Vojnović, kao predstavnik Kraljevine Crne Gore. Drugi balkanski rat (29. lipnja — 10. kolovoza 1913.), vođen između Bugarske i saveza Grčke i Srbije kojima su se priključile Crna Gora, Rumunjska i Osmansko Carstvo, zbog nezadovoljstva podjelom osvojenih teritorija iz Prvog balkanskog rata. Osmansko Carstvo je nastojalo povratiti neka izgubljena područja.

³⁰² Usp. Matošev feljton »Rat i mir«, objavljen je u listopadu 1912., *Pečalba*, SD, V., 258-263.

³⁰³ »Živi i mrtvi«, *Pečalba*, SD, V., 264-270.

³⁰⁴ *Isto*.

³⁰⁵ Matošovo približavanje uredništvu *Obzora*, koga je uređivao liječnik, novinar i jedan od ideologa Moderne, Milivoj Dežman Ivanov (1873.—1940.), u Beogradu se tumačilo najnovijim Dežmanovim protusrpskim smjerom, bilježila je Središnja defanzivno doglasna služba Unutarnjeg odjela zemaljske vlade. (Ivan BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.—1917. kraljevski komesar i hrvatski ban*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., 46.)

ponovno dokaz da su slavenska sloga i bratstvo puka tlapnja. Njegove su simpatije na bugarskoj, a ne na srpskoj strani, ali važnije od toga je da se ponovno nasukala nada u mogućnost povjerenja u srpsku politiku. U srpnju 1913. ponavlja svoj poznati refren odnosno svoju »glavnu tvrdnju da se naime s izvjesne strane poistovjetava pojam plemena sa pojmom državnim i narodnim, da hrvatskom narodnom osjećaju više škodi no koristi teorija našeg narodnog dualizma« odnosno da ima pravo kad tvrdi »da naši Hrvati bratstvo i 'narodno jedinstvo' shvaćaju tako da za brata žrtvuju mnogo, a za sebe ništa, dok kod naše braće nije baš tako.«³⁰⁶ Nije Matoš protiv sloge, ali po tko zna koji put ponavlja: »Mi shvaćamo slogu sa Srbima kao jačanje hrvatstva, i misli li Srbobran obratno, neka to samo rekne. Činjenica je da npr. svi srpski naši sveučilišni građani na nacionalima materinski svoj jezik zovu samo srpskim, dok ga velika većina hrvatskih đaka naziva srpsko-hrvatskim. Drugim riječima, i u naše dane 'jedinstva narodnog' su Srbi ekskluzivni, samo Srbi, dok mi ni to nismo, ili — da opetujem svoju inkriminiranu tvrdnju — mi barem zasada više dajemo no što primamo.«³⁰⁷

Zato se može kazati kako je točna ocjena da je Matoš, uza sve oscilacije svog odnosa prema Srbima, Srbiji i srpstvu, trajno ostao svjestan da hrvatski i srpski narod imaju različite interese i različite smjerove razvitka.³⁰⁸ To je ključan razlog zbog čega ni u jednom trenutku nije odstupio od hrvatskog imena i ideje hrvatske države.

Matoš prema jugoslavenskoj ideji

Koliko god nemali broj mladih hrvatskih intelektualaca, napose onih školovanih u Pragu, prihvaćao ideju hrvatsko-srpskog jedinstva, a onda i jugoslovenstva, Matoš nikad ne će prigrliti ni ideološke koncepcije niti nacionalno-političke programe koje su zastupali ti pojedinci i skupine. Njegova ukorijenjenost u pravašku ideologiju bila je previše duboka.

Zato uopće nema potkrpe za tvrdnju B. S. Nikolajevića da se Matoš (1904.) »iz Pariza vratio [u Beograd, op. T. J.] kao prekaljen pristalica hrvatsko-srpske zajednice, kao jugosloven (sic!) u najtačnijem i najljepšem smislu toga izraza, ostavši dobar Hrvat, kakav je i otišao bio.«³⁰⁹ Ništa na tome ne mijenja činjenica da u pomoć toj ocjeni Nikolajević priziva Matoševe feljtone objavljene u beogradskom dnevniku *Slobodna reč* u kolovozu i rujnu 1904. godine.³¹⁰

³⁰⁶ »Uzrujanog gospodi«, SD, XIV., 206.

³⁰⁷ *Isto*. Gotovo jednake misli napisao je Matoš u tekstu »Sastanak naših srednjoškolaca«, objavljenom krajem kolovoza 1908. (SD, XV., 174.)

³⁰⁸ Zapravo nije u krivu S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 257. kad tvrdi kako je Matoš bio svjestan da su ti interesi — suprotni, i kako se iz njegovih tekstova nameće upravo taj zaključak.

³⁰⁹ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. *Matoš In Memoriam*, 91.

³¹⁰ To su feljtoni: »Siesta«, »Matačić-Keglević«, »Profesori«, »Flanerija«, »Gjalski«, »Nokturno«, »Seoba Srbalja«, »Kuropatkin«, »Hrvati su došli«, »Slava mladosti«, »Jugoslovenska izložba«, »Dva jugoslovenska nosa«, »Klike i koterije« te »Prije deset godina«.

Jer, ima u tim člancima Matoševih poziva na slogu i zazivanja tzv. kulturnog jedinstva, ali treba imati na umu da, kad se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tvrdilo da Hrvati i Srbi govore »istim jezikom«, to nipošto nije nužno značilo da Hrvate i Srbe valja smatrati istim narodom.³¹¹ Jednako tako, početkom stoljeća pojam »kulturno jedinstvo« nije značio nikakvu kulturnu integraciju, nego tek kulturnu suradnju južnih Slavena.³¹² Isto vrijedi i za izjave o jedinstvenoj etničkoj strukturi odnosno o »jedinstvenom srpskohrvatskom narodu«: još uvijek to više znači suradnju, negoli jedinstvo, unitarizam.³¹³

Za Matoša je i tada jugoslovenstvo »prije svega kulturna ideja, misao da nam je literatura zbog sličnosti jezika istovjetna«, kako piše 1905. godine.³¹⁴ Iako »hrvatski i srpski duh pokazuju dijametralne razlike«, on zagovara približavanje srpske i hrvatske književnosti, jer su »jednojezične« i jer ih veže »jedna velika misao, ideja oslobođenja«. ³¹⁵ Pritom ni literarno tržište nije nevažan čimbenik: »Kada se bude srpska knjiga čitala od Niša pa do Rijeke, a hrvatska od Zagreba pa do Cetinja i Beograda, naši književnici će se emancipovati kao klasa, živeti od književnosti. Solidarnost hrvatskih i srpskih književnika je dakle glavna pogodba za književničku emancipaciju.«³¹⁶

Međutim, na političkoj i još više na državnopravnoj razini, Matoš trajno otklanja jugoslavensku misao, nikad ne pristajući da se hrvatsko ime zamijeni kojim drugim, i da se bilo komu osim Hrvata prizna svojstvo »političkog naroda«. Zato je Matoš kao frankovac ujedno protivnik Hrvatsko-srpske koalicije. Prvotno sastavljena od Hrvatske napredne stranke, Hrvatske stranke prava, Srpske samostalne stranke te Srpske narodne radikalne stranke i Socijaldemokratske stranke, Koalicija se postupno osipa. Napuštaju je stranke i pojedinci, pa se ubrzo sastoji od dvaju krila, hrvatskoga i srpskog. Hrvatsko čini Hrvatska samostalna stranka koja je u jesen 1910. nastala spajanjem Hrvatske stranke prava s naprednjacima, dok je na srpskome krilu ostala Srpska samostalna stranka.³¹⁷

³¹¹ I pisci koji su se u to doba žestoko obračunavali sa srpskim imperijalizmom, poput dalmatinskoga pravaša Josipa Vergilija Perića, pisali su kako se istim — ali hrvatskim! — jezikom govori ne samo u hrvatskoj »historičkoj državi«, nego i »u Srbiji, staroj Srbiji, sjevernoj Macedoniji i Crnoj gori«. Usp. J. V. PERIĆ, *Srpsko-hrvatski spor. Posebni otisak iz Reichswehra*, Wien, 1903., Virje, 1903.¹, Ogranak Matice hrvatske Imotski, 1995.², 14.

³¹² M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 81.

³¹³ *Isto*, 83.

³¹⁴ »Jugoslovenski almanak«, *SD*, VI., 90-91.

³¹⁵ »Srpska i hrvatska knjiga«, *SD*, VI., 92. Usp. »Hrvatska i srpska knjiga«, *SD*, VI., 123-124.

³¹⁶ »Srpska i hrvatska knjiga«, *SD*, VI., 93.

³¹⁷ O Hrvatsko-srpskoj koaliciji opš. vidi: M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.*; Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike »novog kursa«*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.; Tereza GANZA-ARAS, *Politika »novog kursa« dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Matica hrvatska Split, Split, 1992.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog, stranački vođa, emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995. i dr.

Matoš vrlo jasno prepoznaje da je nastanak Hrvatsko-srpske koalicije objektivno predstavljao znatan uspjeh srpske, upravo srbijanske politike. Srbija je u tome pothvatu aktivno sudjelovala, kako pokazuju i kasnija svjedočenja. Otvoreno je to potvrdio povjesničar F. Šišić, politički vrlo angažiran slobodni zidar i tajnik Hrvatsko-srpske koalicije: »Osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije, pri čemu su tajno sudjelovali i mjerodavni politički krugovi Kraljevine Srbije, početak je nove narodne politike, cilju jugoslavenskog narodnog jedinstva i ujedinjenja.«³¹⁸ Još ranije je, primjerice, Adam Pribičević 1937. objavio svjedočanstvo o tijesnim vezama svoga brata Svetozara s Nikolom Pašićem i o Pašićevu usmjeravanju djelovanja Koalicije.³¹⁹

A Matoš je, upravo zahvaljujući dugotrajnom boravku u Srbiji i druženju sa Srbima, mogao neusporedivo objektivnije suditi o pravim tendencijama srpske politike, nego što su to činili hrvatski književnici i političari zaslijepljeni tobožnjom slobodarskom atmosferom u Srbiji, koja je, prema njihovu uvjerenju, bila u posvemašnjoj opreci sa sumornim prilikama u Trojednici.

Već kao nacionalist on je bio protiv svake nadnacionalne i internacionalne ideje: aksiomatski on zaključuje kako je »internacionalizam smrt nacionalizmu«, ³²⁰ a nacionalizam je smatrao vrijednošću višom i od individualne slobode: »Negiranje individualizma je manje glupo od negacije nacionalizma.«³²¹ Istodobno ga je hrvatsko iskustvo krijepilo u tom uvjerenju, jer je promicanje velikih ideja u hrvatskim zemljama redovito rezultiralo uzmicanjem hrvatske misli:

»Moderne su se velike kulturne i političke misli«, piše on u studenome 1907., »mogle u Hrvatskoj odomačiti samo pod tu cijenu da škode misli hrvatske slobode. Tako nam je misao slavenske uzajamnosti naturila tuđe, ilirsko ime, kojega se jedva otreosmo radom Starčevića i drugova. Misao jugoslovenstva pretvorila je Hrvatsku u filijalku srpskih trgovaca novcem i politikom. Naprednjaci su, kako je poznato, pod maskom antiklerikalizma zgotjeli mađarončiči i nagodbjenjaci, a vođe seljačke stranke su, kako je poznato, nedosljedni politički avanturieri i agenti čeških kapitalista.

Sličnu ulogu igraju kod nas gospoda socijalisti. Oni su rođeni dušmani hrvatske solidarnosti. Oni su po svom internacionalnom programu zakleti neprijatelji svake, pa i hrvatske domovine. Da ih je platio, [Ferencz] Kossuth nije mogao naći u Hrvatskoj boljih agenata proti hrvatskoj slobodnoj misli.«³²²

³¹⁸ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 466. Šišiću se može vjerovati: osim što je bio obaviješten, u odnosu na ovaj podatak nije imao razloga izmišljati. K tome, kasniji razvitak potvrđuje njegovu tvrdnju.

³¹⁹ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 32.

³²⁰ »Na osvitu 1897.«, *SD*, VIII., 41.

³²¹ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 54.

³²² »Naši socijaliste«, *SD*, XV., 158. Na istom mjestu Matoš donosi opasku i o »groznoj, barbarskoj Pariskoj komuniji, iz čega bi se moglo zaključiti da je i njegov boravak u Parizu i druženje s tamošnjim intelektualcima pridonijelo negativnoj ocjeni socijalističkih ideja.

Uvjerjenje da su sve nadnacionalne koncepcije, pa tako i (jugo)slavenska, samo klopka za Hrvate, Matoš će izraziti višekratno. U poznatom članku »Dragi moji savremenici«, on se sredinom 1906. okomljuje na Supila — stalni objekt njegovih zabada — pa priznaje da je i sâm imao jugoslavenskih iluzija: »Zanoseći se s našim mladim idealistima isprva i ja za jugoslavensku misao kako se javila u Srbiji, brzo sam opazio da služi samo za onemogućivanje bugarske i hrvatske misli proti srpskoj ideji, pa sam to glasno i jasno rekao. (...) Gledajući kako Srbima za širenje srpstva služi sve, pa i socijalizam s pravoslavljem i jugoslavizmom, dok nama Hrvatima svaka razlika mišljenja služi na narodnu štetu, naučih se od Srba biti dobar starčevićanac, dobar nacionalista hrvatski.«³²³

I sredinom 1911. ponavlja: »Stari [Starčević, op. T. J.] bi osvjedočen da je 'slavstvo mamac za gnjaviti Slavene', da je slavenstvo najbolje oružje za aranžiranje 'veleizdajničkih parnica' i za 'neustavna stanja'«. ³²⁴ Ali, još važnije od toga: jugoslavenstvo je Matošu neprihvatljivo zato što ono nužno znači odustanak od hrvatstva.

U dugotrajnoj polemici izazvanoj njegovom negativnom ocjenom romana K. Š. Gjalskoga *Za materinsku riječ*, koja je obilovala političkim diskvalifikacijama, Matoš je Gjalskomu u veljači 1906. predbacio da veliča srpstvo dok njegova »braća 'Srbi' svojataju Gundulića, Preradovića, dapače i Šenou.«³²⁵ Ocijenio je da je *Za materinsku riječ* »politički roman, propaganda jugoslavenske misli«, što je neprihvatljivo: »Dok Đalski i drugi fabrikanti narodnosti opažaju na slavenskom Jugu tek jednu, bezimenu narodnost, većina Hrvata tu vidi jednu doduše rasu, ali više narodnosti koje se mogu sjediniti tek u načelu sloge, nikada u načelu istovjetnosti. Po mom skromnom mišljenju su naši vođe 1848. imali previše slavenske, premalo hrvatske svijesti, i otud njihove donkihoterije.«³²⁶

Matošu u Hrvatskoj smeta silno oduševljenje za Srbiju, pa u studenome 1906. i samu Hrvatsku podrugljivo naziva »Hrvosrbijom«, dodajući: »To je najnovija faza modernizma u žalosnoj mojoj otadžbini. Nesavremene i neuspjele gluposti literarno-političke bezdušne koterije se nekritički hvale, a svaki slobodniji kritički glas se terorizira kukavičkim sredstvima. Jedna frazerska, sasvim antiliterarna sekta, koja je pod zurlama modernih fraza nastavila izdajničko djelo da se u Hrvatskoj uguši u ime jugoslavizma i humanitarizma svijest hrvatskog naroda i hrvatske države, ta izdajnička klika nastoji tiranizirati i hrvatsku knjigu (spac u izv.), najjači bedem u obrani hrvatskog jezika i čistoće hrvatske misli.«³²⁷

³²³ »Dragi moji savremenici«, *SD*, XIII., 213.

³²⁴ »Jubilej«, *SD*, XVI., 24.

³²⁵ »Za materinsku riječ«, *SD*, XII., 37. Jelčić naglašava da je Matoševa negativna ocjena Gjalskoga bila »možda najveća greška Matoša kritičara«, a da je nepravedna njegova ocjena Gjalskijeva jezika, »bila strašna, upravo fatalna Matoševa zabluda vukovsko-daničićevske provenijencije«. (D. JELČIĆ, *Matoš*, 329.)

³²⁶ »Ks. Š. Đalski: Za materinsku riječ«, *SD*, XII., 43.

³²⁷ »Prijatelj i poštovalac«, *SD*, XIII., 115., 120.

Umjesto toga, »Hrvatsku može dići i spasiti samo misao hrvatskog nacionalizma«, piše u kolovozu 1908. godine. Ne može se hrvatski nacionalizam zamijeniti nikakvom pomoći sa strane, napose ne onom koja znači napuštanje hrvatske misli, kao što »mađaroni ne mogu zamisliti naše nezavisnosti bez — Mađara, a koalicionaši bez — Srba. Otud sve naše nesreće. Mjesto u hrvatskoj misli, ljudi su tražili i još uvijek traže 'bratstva' i pomoći tamo gdje ima pomoći i bratstva samo na štetu hrvatstva.«³²⁸

U već spomenutom članku napisanom u povodu smrti Gj. Deželića, Matoš 1908. vrlo jasno — klasičnom pravaškom, pače frankovačkom argumentacijom — prepoznaje jugoslavenstvo kao jedno od sredstava velikosrpskog imperijalizma, tvrdeći kako se u hrvatske zemlje to »strano ime ušuljalo pomoću nehrvatskih struja slovinstva, zemljaštva, ilirstva, jugoslavenstva, 'materinstva'«, ³²⁹ a nekoliko godina potom, u kasno ljeto 1911. ponovno će mu Gjalski biti povod da se očituje o jugoslavenskoj misli, budući da je ovaj negdje (i to ne bilo gdje, nego 27. travnja 1911., na redovitoj glavnoj skupštini Društva hrvatskih književnika) »drobio i glagoljao samo to kako hrvatski literat mora biti jugoslavjan, inače je t r o g l o d i t « (spac u izv.).³³⁰

To je kod Matoša izazvalo žučnu reakciju.

On se pita, zašto Gjalski u to kolo zove Hrvate, a ne zove Bugare. Jamačno zato »jer Bugari nisu tako bedasti da nasjednu onoj sireni koja dopušta Srbima narodni m o n i z a m (spac u izv.), a od nas zahtijeva literarni i narodni t r i j a l i z a m (spac u izv.). Ako smo mi jugoslavjani samo zato što smo Hrvati, ne slijedi odatle da možemo samo onda biti Hrvati kad postanemo Jugoslavjani, jer pretvorivši se u taj goli, naučni, imaginarni, bečki, jagičevski, nehistorijski, romantični, hipotetični pojam prestajemo biti Hrvati, što vrlo dobro znaju Srbi pa zato toliko izvoze jugoslavjansku misao u hrvatske krajeve ti nacionalistički šoviniste za hrvatsku, a ne i za srpsku potrebu.«³³¹ Lijek proti tomu jest hrvatsko narodno ime i hrvatska državna misao: »Jer mi smo Jugoslaveni i onda ako smo s a m o (spac u izv.) Hrvati, a nismo Hrvati ako smo s a m o (spac u izv.) Jugoslaveni. Jugoslavenstvo Babića Đalskoga je dokaz slabe svijesti hrvatske, dokaz kako je pod pojmom mađaronstva, austrijanštine i fabuloznog ilirstva bila hrvatska svijest zahirena i u duši najsavremenijeg pisca koji je godinama i godinama bio kod nas reprezentant hrvatske knjige... (...) Životinja ima osjećanje vrste. Divljak ima osjećanje plemensko (ilirsko, slavjansko, jugoslavjansko). Tek kulturni čovjek ima osjećanje narodno, državno. Hrvatstvo je misao narodna i državna. Žrtvovati tu misao u korist neke misli političke, znači ići natrag — među troglodite« (spac. u izv.).³³²

³²⁸ »Sastanak naših srednjoškolaca«, *SD*, XV., 174.

³²⁹ »Duro Stj. Deželić«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 241-242.

³³⁰ »Trogloditi«, *SD*, XIV., 149, 266.

³³¹ *Isto*, 150.

³³² *Isto*.

O Matoševim pogledima na jugoslavenstvo govori i pisanje mladih književnika koji su bili pod izrazitim njegovim utjecajem, a okupljali su se, nakon brojnih previranja i sporova, oko časopisa *Mlada Hrvatska*, odnosno *Grabancijaš* i *Stekliš*.

Upravo je Matoševa tvrdnja da Hrvati nakon aneksije BiH nemaju što tražiti u jugoslavenskom okviru, i da sa Srbima nikako ne mogu imati zajedničke politike, bila ključna točka spora između Matoša i plejade mladih hrvatskih književnika koji su se jatile oko pravaštva (dijelom i zato što je mladeži pristajalo biti uz jednu tako uzbudljivu, prevratničku misao), a onda su se počeli približavati naprednjaštvu i ujedinjenoj hrvatsko-srpskoj omladini, iza koje su obilno stajali i državni fondovi Kraljevine Srbije.³³³ Matoš je naglašavao kako Srbe smatra »najbližom braćom, upravo Hrvatima«, ali ih ne priznaje »kao poseban narod u zemljama našeg hrvatskog prava kao ni nagodbe«. Polemika koja se oko toga razvila i raslojavanje mladohrvatskog pokreta,³³⁴ vrlo jasno su pokazali da između Matoša i hrvatskih jugoslavena postoje duboke, upravo nepremostive razlike: i kad je zagovarao suradnju sa Srbima, Matoš je to činio s hrvatskih, starčevićanskih pozicija; oni su, nasuprot tome, svoje hrvatstvo bili spremni potpuno utopiti u jugoslavenstvu.

Matoš shvaća da je jugoslavenska misao posljedica teškoga stanja hrvatstva, ali odgovor na to nije utapanje u jugoslavenstvu, nego vraćanje vjere u sebe, u hrvatski narod. Oštro osuđuje naprednjake koji ističu kako su Jugoslaveni jedan narod, tvrdeći da sa »sličnim« narodima »u današnjim prilikama nikako ne možemo imati zajedničke politike«. ³³⁵ To je razlog da tijekom 1911. Matoša postupno napuštaju zagovornici hrvatsko-srpskog unitarizma, poput Tina Ujevića,³³⁶ koji ga ja svega koji mjesec ranije hvalio kao pisca vrhunskoga hrvatskoga nacionalističkog usmjerenja.³³⁷

Ocjenjujući njegove poglede u posljednjem razdoblju života, M. Gross ističe kako se Matoš »suprotstavljao ideji o kulturnom jedinstvu Jugoslavena ističući različit značaj hrvatske i srpske književnosti i dopuštajući izuzetak ondje gdje Hrvati i Srbi žive izmiješano«, no istodobno je »oštro odbijao svaku političku suradnju sa Srbima. Oslanjajući se na pravašku tradiciju smatrao je da je srpska nacionalna ideja u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini 'importirana misao' koja radi o glavi hrvatstvu, pa se, čini se, još uvijek držao pravaškog stava da u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini žive samo Hrvati. Iako je sam bio umjereni antiklerikalac,

³³³ S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević*, 28, 39-46.

³³⁴ Pokret nazvan po časopisu *Mlada Hrvatska*, koji je izlazio u Zagrebu od 1910. do 1914. i u kojem je objavljivao veći broj kasnije poznatih literarnih imena. Oko časopisa se općenito okupljala pravaška mladež liberalnijih, protuklerikalnih nazora.

³³⁵ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 390-391. Usp. tendenciozno citiranje »Matoševa naglasaka« na str. 391.

³³⁶ *Isto*, 393.

³³⁷ S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević*, 27.

u antiklerikalizmu naprednjaka vidio je prste srpske propagande, koju smeta povezivanje svih Hrvata bez obzira na religiju ili ateističko uvjerenje i na društvene slojeve u borbi za slobodnu Hrvatsku.³³⁸

Zaključak

Antun Gustav Matoš, hrvatski književnik i jedna od središnjih osoba hrvatske kulture na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pripadao je naraštaju koji je rođen u vrijeme kad je pravaški pokret bio na vrhuncu, i koji je sazrijevao u vrijeme kad je ideologija hrvatskog nacionalizma, onako kako su ju formulirali Ante Starčević i Eugen Kvaternik, usred burnih europskih ideoloških, kulturnih i političkih previranja, djelomično uzimala pred ideologijom tzv. narodnog jedinstva koja će se uskoro realizirati u obliku jugoslavenskog unitarizma i jugoslavenske države.

Za razliku od većine hrvatskih suvremenika, Matoš je kao vojni bjegunac živio u Srbiji, najprije onoj obrenovićevoj, a onda i karadorđevićevskoj, pa je na vlastitoj koži iskusio kako se sa srpske odnosno srbijanske strane gleda na tu romantičnu zabludu dijela hrvatske inteligencije. Zato je vrlo rano uočio da je u srpskim političkim krugovima »narodno jedinstvo« i jugoslavenstvo shvaćeno kao izvrstan instrument velikosrpskog imperijalizma.

Iako je i sâm na trenutke dolazio u napast da se založi za kulturno i književno jedinstvo Hrvata i Srba, napose u člancima i kritikama — koji su dijelom napisani i u svjetlu materijalne nevolje u kojoj se pisac gotovo stalno nalazio — Matoš u svim svojim brojnim proturječjima i nedosljednostima nikad nije pristao na odstupanje od hrvatskog imena svog jezika, naroda i države, pa ni pod cijenu sukoba i lomova s mladim pristašama i sljedbenicima.

Iako već njegovi objavljeni tekstovi daju dovoljno podloge za takav zaključak, njegov otklon od ideologije »narodnog jedinstva« još snažnije dolazi do izražaja u intimnim zapisima (»bilježnicama«) i korespondenciji, koji zbog toga predstavljaju iznimno vrijedan izvor hrvatske kulturne i političke povijesti.

Tomislav Jonjić

The views of Antun Gustav Matoš on Croat-Serb relations

Antun Gustav Matoš (1873—1914) is the most important Croatian writer of his era and was certainly one of the most important persons in Croatian culture during the 19th and 20th century. Although he was a war deserter who spent almost 15 years of his short life in exile (1894—1908), he was involved in Croatian political life through his literary and journalistic contributions. This article deals with his relations towards Serbs, the Serbian national ideology and Yugoslav thinking. Studying Matoš's relationships is important because of his influence on his own and later generations and because he spent nearly half of his life in exile in Serbia. He stayed there

³³⁸ M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 84

on two occasions for a number of years: the first time during the Obrenović dynasty, the second time during the era of Karadžević. Both times he mixed with the Serbian literary elite, and as a musician he mingled in several circles, as well as in foreign diplomatic missions. Accordingly, he was able to authentically evaluate what Serbs thought about Croats, Croatia and Croatian national ideology.

In his early youth, Matoš became a supporter of the Party of (State) Right, and after the party's first splintering (1895) he became a follower of the Pure Party of (State) Right, also known in historiography as the *Frankists* (named after one of the party's founders, Dr. Josip Frank, a Jew by descent). For decades, and even today, public views as well as a predominant part of the older historiography on the *Frankists* were conflicting and charged with a powerful emotional relationship: for those who considered Yugoslav ideology to be acceptable or desirable, *Frankists* were mere traitors and foreign servants; for those who reject every Yugoslavia and any cooperation with Serbs, *Frankists* were synonymous with Croatian patriotism. Matoš left the *Frankists* in late summer 1909, that is, a year and a half after returning from exile. The reasons for his departure should not be attributed to different views related to the need for unification of Croatian lands and their political and legal independence, but in Matoš's cultural and political views that the party's move towards Christian social welfare considered an unacceptable clericalisation of the party for him.

Development of Matoš's views on Serbia, Serbism and Yugoslavism — despite the occasional oscillations — was contrary to the view of many of his young literary supporters and followers. While a significant number accepted Yugoslav ideology (and then were deeply disappointed during World War I, and especially afterwards, when it experienced its realisation), Matoš permanently remained an advocate of the view that any supranational or international idea was a deadly threat to Croatian national identity. Moreover, when unity and cooperation with Serbs was advocated, Matoš warned that Serbian interests were incompatible to Croatian ones and that the realisation of those interests that served Yugoslavism, was only a mask for a Greater Serbia. As the future confirmed the majority of Matoš's literary judgements, in the same way history confirmed the correctness of his national-political views.

Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije

Saša MRDULJAŠ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Područni centar Split

Pregledni rad

(primljeno: 20. siječnja 2012.)

UDK 323.11(497.5Split)(091)

S obzirom na to da je osnovan još u starom vijeku, da kao grad postoji gotovo tisuću i pol godina, Split je u svojoj povijesti iskusio niz dinamičnih događaja i procesa. Oni su u bitnome utjecali na karakter njegova dominantnog etničkog identiteta višekratno ga mijenjajući. U kontinuitetu života u Splitu te promjene nisu bile nagle. Tako se romanski Split do kasnoga srednjeg vijeka preobrazio u etnički hrvatski grad. U radu se analiziraju promjene koje su dovele do toga da nacionalno-formirajuće procese, otpočete u 19. stoljeću, Split dočeka kao jezično podvojeni, hrvatsko-talijanski grad.

Ključne riječi: Split, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo, Hrvati, Talijani, etnički identiteti

1. Uvod: Split do uspostave mletačke vlasti 1420. godine

Slavenski osvajačko-seobeni valovi početkom su 7. stoljeća gotovo potpuno urušili vlast Bizanta nad jugoistokom Europe. Od nekad prostrane rimske provincije Dalmacije pod bizantskom su upravom ostali samo pojedini otoci i primorske enklave. Među tim posjedima, na koje će se svesti dalmatinsko ime, bio je i Split. Zapravo, tada se on, unutar zidina palače-utvrde rimskog cara Dioklecijana (284.—305.) i počinje oblikovati kao gradsko naselje. U neposrednoj blizini romanskim življem nastanjenog Splita, na solinsko-kliškom prostoru s vremenom će se pak oformiti jedno od najznačajnijih središta hrvatske države. Nakon pokrštenja Hrvata u 9. stoljeću odnosi bizantske Dalmacije i hrvatskog susjedstva izrazito se intenziviraju što napokon dovodi do političke i vjersko-organizacijske integracije. Tako će Split početkom 10. stoljeća postati vjerskim središtem hrvatske države. Krajem 11. stoljeća, inicijalno skromni oblici dalmatinsko-hrvatskoga

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstveno-istraživačkog projekta *Hrvatski identitet i multikulturalnost Mediterana u doba globalizacije* (šifra projekta: 194-1941560-1546).